Vrede Oord

(gemeente Zundert)

Veen, turf en landgoed

K.A.H.W. Leenders
Den Haag, 30 september 2011

Inleiding 1
Opdracht 1
Doel 1
Uitwerking 1
Gelaagd landschap 2
Het veenlandschap 3
Het turfgraverijlandschap 4
Basis voor de landmeters: raaien uitzetten 4
De eerste turfgraverijen 6
Turfconcessies bij Vrede Oord 6
Het landgoederenlandschap 11
De eerste aanleg: ca. 1630 11
Het landgoed van Peter van Bernaige, 1635 - 1675 12
Het landgoed van Willem Snellen, 1657 - 1675 17
In de eeuw der Verlichting 21
Ontwikkeling grondbezit 21
De Verlichting in de Moeren 28
Vrede Oord, de laatste 200 jaar 31
Vrede Oord in 2011 43
Relicten 44
Veenlandschap 44
Turfgraverijlandschap 46
Landgoederenlandschap 48
Vrede Oord, de volgende 200 jaar 50
Provinciaal beleid: Cultuurhistorische Waardenkaart 2011 50
Rijksbeleid: archeologie 52
De toekomst 52
Apparaat 55
Literatuur 55
Kaarten 57

Inleiding

Opdracht

In opdracht van de provincie Noord-Brabant is de ontwikkeling van het landschap op en rond het landgoed Vrede Oord in de gemeente Zundert onderzocht. Het landgoed ligt naast het landgoed De Moeren aan de weg van Zundert naar Rucphen, de Rucphense Weg, tegen de Bredase Turfvaart. Voor de gemeentelijke herindeling van 1997 viel dit gebied onder de oude gemeente Zundert.

Doel

Een goede kennis van de ontstaansgeschiedenis van het landgoed Vrede Oord is van essentieel belang voor het ontwikkelen van goede beheers- en toekomstplannen. Dit rapport probeert concrete aanknopingspunten voor het beheer en waar nodig herstel, en ook nieuwe economische dragers te schetsen die passen binnen het historisch kader.

Uitwerking

Achtereenvolgens worden het oorspronkelijke veenlandschap, het turfgraverijlandschap en het landgoederenlandschap beschreven, waarbij aangegeven wordt welke elementen daaruit nu nog aanwezig of herkenbaar zijn. Daarna volgt een nauwgezette beschrijving van de landschappelijke veranderingen in de laatste 200 jaar. Daarbij wordt een aanzienlijk ruimer gebied beschreven dan alleen huis en erf van Vrede Oord omdat het landgoed nu eenmaal zo'n 50 tot 100 hectare groot was en in zijn historische ontwikkeling niet los gezien kan worden van de omringende voormalige uitgestrekte veengebieden. Na een schets van de relicten van eerdere landschappen in het hedendaagse volgt een beschouwing over de komende 200 jaar. In dit rapport wordt aanvankelijk een gebied van 10 km^2 besproken, later wordt dit toegespitst op een gebied van 3 km^2 en nog minder.

Een overzicht van enkele belangrijke oude kaarten en van de gebruikte literatuur sluit het rapport af. Voetnoten verwijzen naar gebruikte literatuur of archieven, en naar de kaarten. In de kaartenlijst worden die kaarten in meer detail beschreven.

Oude maten

Voor de invoering van het decimale metrieke stelsel in de Franse Tijd, gebruikte men hier middeleeuwse landmaten. De "bunder" was ongeveer 1,29 hectare groot. Omdat de hectare in deze streek ook wel "bunder" genoemd werd, heet die oude bunder van 1,29 hectare in de volksmond wel "ouw Bunder". Drie "gemet" was gelijk aan één bunder. Voor het detailwerk was de bunder verdeeld in 900 vierkante korte roeden. Het gemet was dus 300 vierkante roeden groot. Als lengtemaat was de korte roede 3,79 meter lang. Dit zijn de maten die men in het veen gebruikte en ook daarna op het zand dat van onder het veen tevoorschijn was gekomen.

In het oude zandgebied gebruikte men echter de lange roede. Daar gingen er 400 vierkante langen roeden in een bunder. De lange roede is dan ongeveer 5,67 meter.

Gelaagd landschap

Wie het landschap wat aandachtiger bekijkt, ontdekt al snel dat daarin dingen te zien zijn die uit heel verschillende perioden dateren. De Hoge Snelheidslijn kruist een rijksgrens die die status in 1839 kreeg, maar teruggaat op de middeleeuwse grens tussen de dorpen Rijsbergen en Meer, welke tevens die tussen het land van Breda met dat van Hoogstraten was. Veel bossen dateren van na 1775, veel gehuchten uit de dertiende eeuw, en dan zijn er altijd weer verrassingen.

Op en rond Vrede Oord is het niet anders. Wie daar ter plaatse woont, zal heel recente veranderingen kunnen noemen, maar in hoofdzaak zien we een landgoederenlandschap dat rond 1650 gevormd werd. Daar tussendoor zijn er dan resten van een ouder turfgraverijlandschap dat herinnert aan de tijd dat hier turf gewonnen werd. Die turf kon hier gestoken worden omdat er een nóg ouder veenlandschap was. De verrassing is dat dit hier niet hélemaal weg is!

In dit rapport worden die drie landschappelijke lagen achtereenvolgens besproken, waarbij wordt nagegaan wat er nog van over is en wat daarvan het belang is.

Het veenlandschap

Tot rond 1400 lag op en rond Vrede Oord een vredig veenlandschap. Allerlei namen herinneren daar nog aan. De Moeren, Moerse Baan, die namen bevatten het element "moer", dat is hier het gewone woord voor veen, een veengebied of de veenlaag die in de bodem aangetroffen kan worden.

Dit veen is hier gevormd na de laatste ijstijd. Uit de spreiding van archeologische vondsten kan worden afgeleid dat de grote uitbreiding van het veen sinds het begin van de Bronstijd aanwezig was,[1] dat is vanaf ongeveer 2000 v.Chr.. Dieper in de bodem, soms 3 meter diep, zit ouder veen dat ongeveer 125.000 jaar geleden gevormd werd, maar in de laatste ijstijd door allerlei zand- en leemlagen bedekt werd. Wat het ontstaan en de samenstelling betreft is dat geen ander veen dan het veen dat na de ijstijd werd gevormd. De aanwezigheid ervan wijst er op dat de natuurlijke gesteldheid van de streek zodanig is dat, als het klimaat maar warm en vochtig genoeg is, hier gemakkelijk veenlagen gevormd worden. Ook het zeer vochtige karakter van het landschap zoals dat op topografische kaarten van rond 1900 tot uiting komt, wijst op de geschiktheid voor veenvorming.

Kleilagen worden neergelegd door water, zandlagen door water of door de wind, maar een veenlaag groeit ter plaatse uit de resten van afgestorven planten. Als de bodem maar nat genoeg is, vergaan die niet, maar stapelen ze zich op. Dat wordt de veenlaag. Die laag is als een archief dat laag voor laag verteit welke planten er wanneer groeiden. Daardoor kan uit een geschikt bodemmonster die veengeschiedenis weer afgelezen worden.

Dit gebeurde met een veenmonster dat genomen kon worden op een piek 400 meter ten westen van Vrede Oord. Daar ligt aan de Bredase Turfvaart een wei die eindigt aan de voet van wat heuveltjes. Vrij hoog op die heuveltjes ligt nog een randje veen. Dat is blijkbaar door de turfgravers niet weggehaald omdat het te dun was. Onderzoek aan dat veenrestje bleek nog mogelijk. Fraai kwam uit onderzoek van het daarin bewaarde stuifmeel aan het licht dat hier na de ijstijd eerst een bos van linden en hulst met klimop en maretak ontstond dat geleidelijk natter werd en tenslotte opgevolgd werd door een veen dat bekroond werd met veenmos. De basis van het veen moet hier, op een zandhoogte in het veen, gedateerd worden tussen 600 en 2500 v.Chr.. De bovenzijde van het veen dateert hier van in of net na de Romeinse tijd.[2] Koolstof-14-datering van het veenmonster leverde een datering rond 820 v. Chr. op.[3] Deze dateringen komen dus mooi overeen met wat uit het algemene archeologische vondstenbeeld werd afgeleid.

Vrede Oord en heel de omgeving ervan zat destijds onder het veen. Het veen eindigde even ten noorden van de Hulsdonkstraat en tegen de bovenloop van de beek de Moersloot of Moerloop die ontsprong in een randmeer van het veen, het "Zundertse Meer". Deze beek nam het water op dat uit de rand van het veen kwam en voerde het oostwaarts af naar de Aa of Weerijs. De naam van die beek is dus wel heel passend.

Er kan zelfs een schatting gemaakt worden van de dikte van het veen.[4] Aan de net geschetste veengrens was dat uiteraard nul, maar juist de veenrand kan, omdat het hier veenmosveen betreft, vrij steil geweest zijn. Ter hoogte van de Moerse Baan moet de bovenzijde van het veen rond 12,0 m +NAP gelegen hebben, op de plaats waar het bodemmonster genomen werd lag te veentop al op 12,8 m +NAP. Verder naar het noordwesten steeg het veen door naar 13,5 meter en hoger. Dit betekent dat ter plaatse van het huis Vrede Oord ooit 2 meter veen gelegen heeft en in het diepe dal van de Bredase Turfvaart 3½ meter.[5]

---

[1] Leenders, 1989, 127 – 133.
[2] Leenders, Verbruggen en Van Strydonck, 1990, 348 – 349.
[3] Leenders, Verbruggen en Van Strydonck, 1990, 350.
[4] In Leenders, 1989, wordt een model van de veentop geschetst dat, als we de detailgegevens over de afgegraven moeren rond Vrede Oord er naast houden, ongeveer 1 meter te hoge waarden oplevert.
[5] Een voorname bron voor deze reconstructie is de kaart van de Brouwersmoeren te Zundert uit 1617 in vergelijking met de hoogtekaart 1:10.000 van de ruilverkaveling en de monstername door Verbruggen en Van Strydonck.

Het turfgraverijlandschap

Het veen werd in deze omgeving weggegraven vanaf 1400. Elders begon men daar al eerder mee en de eerste berichten dateren al van 1264 en kort daarna: bij Halsteren, Steenbergen, Huijbergen en Zevenbergen. Het turfgraven ging door tot 1743: dat was in de Maatjes bij Nieuwmoer en in de Nol in de Kalmthoutse Heide. Bij Vrede Oord was men er al eerder mee klaar. De hele turfgraverijperiode duurde dus bijna 500 jaar, bij Vrede Oord toch nog altijd een eeuw: 1545 - 1650. In die periode veranderde het veenlandschap in een zandlandschap.

Het veen in deze streken behoorde aan de heer van Breda. Deze gaf concessies uit aan ondernemers die op grootschalige wijze turf wilden winnen. Die concessies hielden in dat ze in een welbepaald gebied van 5 tot 500 hectare groot de hele veenlaag mochten weggraven, of gedurende een bepaalde tijd, bijvoorbeeld 30 jaar, aan dat veen mochten graven. Wie zo'n concessie wist te bemachtigen, was niet geïnteresseerd in wat je met het terrein zou kunnen doen als de turf eraf was. Dat lag anders bij wie ook de ondergrond verkreeg. Die ondernemers probeerden om na het turfgraven iets moois te maken van de vrijgekomen zandbodem. In het geval van Vrede Oord en De Moeren kwam dat neer op het stichten van agrarisch georiënteerde landgoederen. Ook verderop langs de Bredase Turfvaart werden op die manier boerderijen en landgoederen gesticht. Overigens was het in deze streken niet de gewoonte om bij afgraving van veen dalgrond aan te maken, zoals later in noordoostelijk Nederland wel de gewoonte was.

Basis voor de landmeters: raaien uitzetten.

De turfconcessies betroffen een wel bepaald gebied. Letterlijk: er werden palen in het veen gezet om de concessie aan te duiden en hoekgreppels gegraven met hetzelfde doel. Werk voor landmeters!

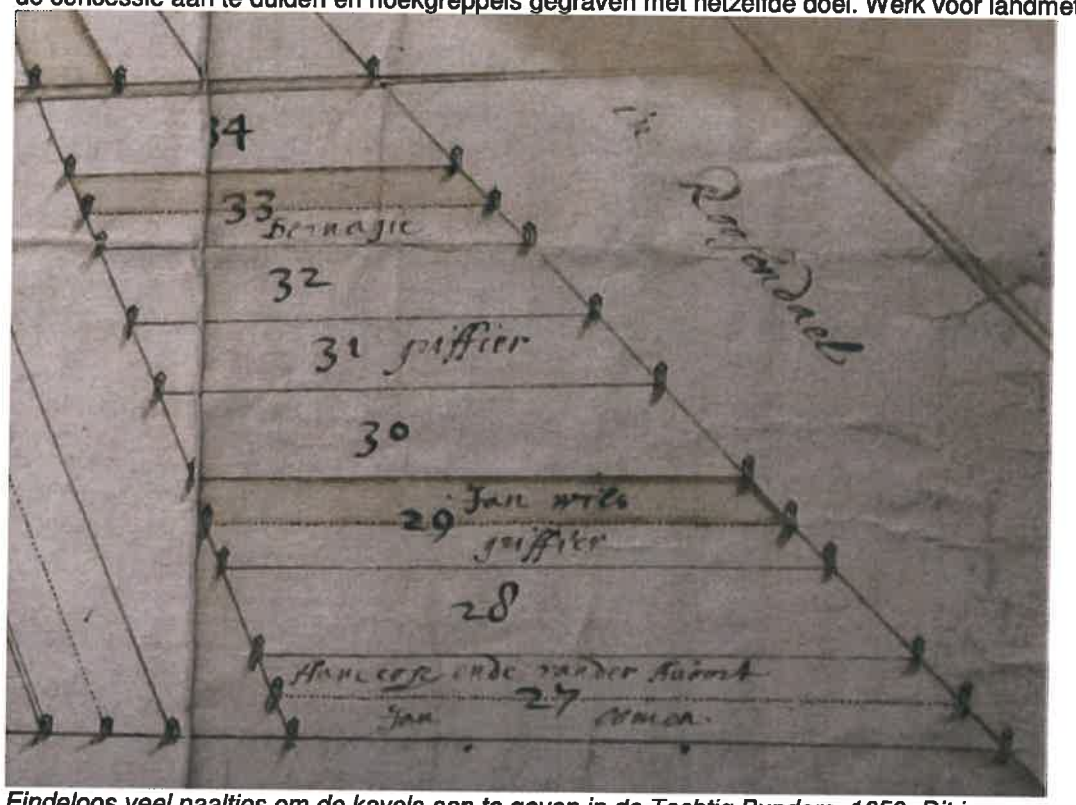

Eindeloos veel paaltjes om de kavels aan te geven in de Tachtig Bunders, 1650. Dit is op ongeveer 500 meter ten noordwesten van Vrede Oord. De heren Bernaige, Jan Wils en de "griffier" komen we in de geschiedenis van Vrede Oord nog tegen.

De landmeters hadden een groot probleem: geen houvast in een uitgestrekt woest veengebied. Daarom begonnen ze met het uitzetten van lange rechte lijnen die bepaald werden door kerken en molens op de einder. Vanaf die lijnen maten ze verder. In het landschap zijn er nog altijd lijnen die op dit meetsysteem teruggaan. Verschuren wees in 1987 als eerste op deze lange rechte lijnen die op het landmeterswerk in de moeren teruggaan.[6]

Voor Vrede Oord en omgeving zijn twee raaien van direct belang:

1. Toren Nispen – toren Zundert
2. Koekelmeer – toren Zundert

De middeleeuwse kerktorens van Nispen en Zundert bestaan niet meer, maar hun plaats is redelijk nauwkeurig bekend. Het Koekelmeer is zoek, want dat lag in het verdwenen veenlandschap en hoeft niet per se overeen te komen met een laagte of ven in het zandlandschap. Het Koekelmeer moet ergens bij de latere Ketelmeren gelegen hebben. De bedoelde raai lijkt echter volkomen duidelijk in het terrein: de Vossenbergstraat die precies in de richting van de oude Zundertse toren loopt. Met deze gegevens kunnen de raaien goed ingetekend worden.

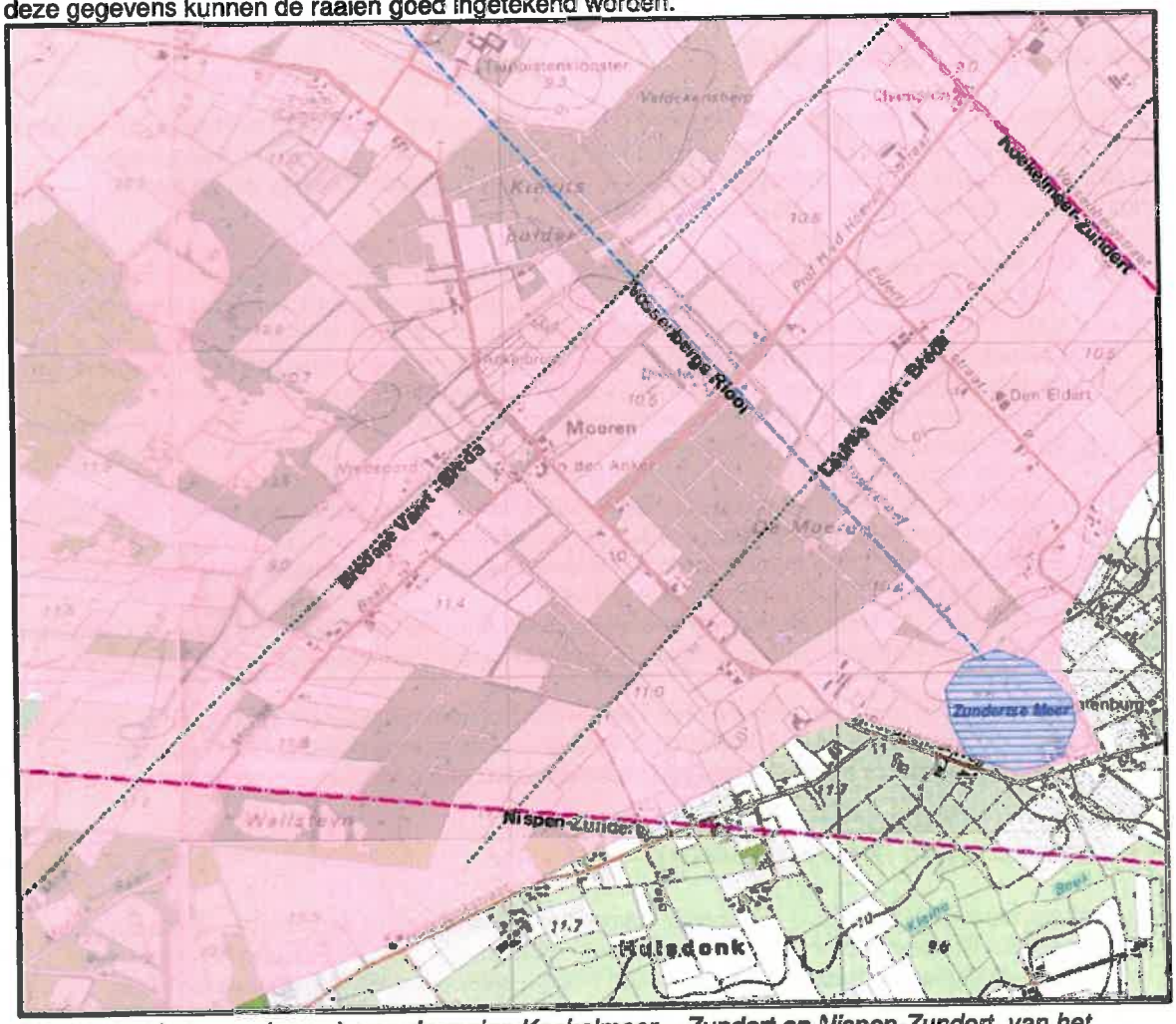

Ligging van het veen (paars), van de raaien Koekelmeer – Zundert en Nispen-Zundert, van het Vossenbergs Riool en van twee zichtlijnen op de toren van Breda.

De raai Nispen – Zundert werd voor het eerst gebruikt bij de uitgifte van 200 bunder moer in 1422 en voor het eerst expliciet genoemd in 1482. De raai Zundert – Koekelmeer werd voor het eerst gebruikt rond 1500 bij de uitgifte van het Vinkenbroekse Moer.

[6] Verschuren, 1987, 22 – 25; Verschuren, 1988.

Verschuren meende nog een raai te herkennen die in 1646 "vertaald" werd naar een recht stuk Bredase Turfvaart.[7] Het was hem echter niet duidelijk op welke punten deze raai gericht was en hij wordt ook niet expliciet in de archieven genoemd. Bovendien heeft de lijn een knik. In Nieuwmoer passeren beide lijnen ver van de kapel, die er dus niet het richtpunt van was. Vermoedelijk was dit dus toch geen raai. Wat blijkt nu? Het gedeelte ten noorden van de knik is gericht op de Grote Toren in Breda net als een stuk van één kilometer van de Oude Leurse Turfvaart bij Vrede Oord! Blijkbaar kon men de toen ruim 100 meter hoge toren hier, op 20 kilometer afstand nog zien.[8] Dit zijn dus geen raaien die aan twee punten hangen, maar zichtlijnen op de Bredase toren.

Op de raaien en evenwijdig eraan werden in het terrein "riolen" gegraven. Dan zijn ondiepe greppels die niet alleen het resultaat van het landmeetwerk in het veld bewaren, maar vaak ook de eerste ontwatering van het veen geweest zullen zijn. Veen moet door ontwatering eerst enige stevigte verkrijgen, wil je daar turf uit kunnen steken. Deze riolen werden later weer gebruikt om turfconcessiegebieden mee aan te duiden. De raaien en riolen waren dus de meetkundige basis voor het uitzetten van die concessiegebieden.

De eerste turfgraverijen

Nabij Vrede Oord valt een rijtje middeleeuwse turfgraverijen op dat niet past in het beeld van de grote commerciële afgravingen. Het zijn betrekkelijk kleine gebiedjes in de rand van het veen tegen Hulsdonk aan. Ieder van die gebiedjes leverde turf voor een bepaalde afnemer die zich er ook eigenaar van voelde. Van west naar oost betreft het:

- De Begijnemoer. Het is onduidelijk van welk begijnhof dit moer was. De Bredase begijnen hadden geen bezit in Zundert. Daarom is het mogelijk dat het om de Hoogstraatse begijnen gaat, maar daarvan kon ik zo snel geen bevestiging of ontkenning krijgen.
- De moer van Vredenberg genaamd De Kuilen. In 1476 besloot Maria van Loon, weduwe van de pas overleden Jan van Nassau heer van Breda, een klooster te stichten op de hoeve Woestenberg bij Bavel. Om onbekende redenen werd het klooster echter vóór 1483 gebouwd bij een bestaande hoeve op Boeimeer. Het klooster bood plaats aan 25 zusters die de regel van Sint Augustinus volgden. In 1577 vluchtten ze voor het oorlogsgeweld naar huize Ocrum in Breda. In 1610 vertrokken de nonnen naar Lier waar de gemeenschap tot het einde van de achttiende eeuw bleef bestaan.[9] In 1612 verkochten ze hun moer bij Hulsdonk.[10]
- De Keukenmoer. Deze moer leverde turf voor de keuken in het kasteel van Breda. De moer werd opgenomen in een turfconcessie in 1643.[11]
- De Hofmoer. De Hofmoer leverde turf voor het Hof het Laar in Zundert, de zetel van de heren van Zundert-Hertog en hun opvolgers. Zij betaalden hier cijns voor aan de heer van Breda.[12]

Deze turfvelden lagen alle in de rand van het veen, waar het heel nat was: de zogenaamde *lagg-zone.* Daar lag ook het Zundertse Meer. Hier werd jaarlijks een wintervoorraad turf gehaald voor de eigenaar. Die turf moet per kar afgevoerd zijn, want er waren nog geen turfvaarten in deze omgeving.

Turfconcessies bij Vrede Oord

Voor het gebied rond Vrede Oord waren vier uitvoerhavens voor de turf van belang: Breda, Leur, Oudenbosch en Roosendaal. In 1556 waren er klachten dat inwoners van Rucphen de vaart naar Oudenbosch dichtgegooid hadden. De vaart werd daarna weer hersteld.[13] Vermoedelijk is het vaartgedeelte van Rucphen naar Oudenbosch in de oorlogsperiode 1581 - 1609 in onbruik geraakt. Nadien werd alle turf van bezuiden Rucphen afgevoerd naar Roosendaal. Leur verviel als

---

[7] Verschuren, 1987, 24, zijn raai 3.
[8] De toren van Breda kwam in 1509 gereed en was toen 107 meter hoog. In 1694 verwoestte een brand de houten bekroning. De in 1702 gereedgekomen en huidige bekroning maakt de toren 97 meter hoog.
[9] Juten, 1909; Van der Smissen, 1983; Otten, 1991.
[10] Buiks, 2004, deel 2, 108 – 109.
[11] Nationaal Archief Den Haag, Nassause Domeinraad, 7946 f 175; f 231.
[12] Brabants Historisch Informatiecentrum Den Bosch, Archief rentmeesters Prins Frederik 142 f 176 (Ao 1486).
[13] Slootmans, 1956.

uitvoerhaven nadat in 1618 de Bredase Turfvaart in gebruik was genomen die de Leurse Turfvaart brutaal afsneed.[14]

In 1422 werd een blok van 200 bunder, 258 hectare, ten oosten van de Oude Zoek uitgegeven voor de turfwinning. De concessie werd na 60 jaar vernieuwd en nogmaals in kleinere partijen in het midden van de zestiende eeuw. In 1545 werden 50 bunders uitgegeven, onder de naam Nieuwe Bloemen. Het was een lange strook, 3184 bij 175 meter. Elf jaar later volgden daar nog drie gelijke stroken, samen dus weer 200 bunder. Deze moeren lagen aan vaarten die westwaarts naar de Oude Zoek leidden en van daar noordwaarts naar Rucphen en Oudenbosch, en weldra naar Roosendaal. Na 1545 kon men ook langs de oostzijde turf afvoeren, die dan in Leur terecht kwam. Het gebied "Dinge Eind" nabij Vrede Oord gaat terug op de oostelijke delen van de noordelijkste stroken van dit viertal die in 1662 omgezet werden in een Bredaas leengoed.

Rond 1500 werden de Vinkenbroekse Moeren uitgegeven aan turflieden uit Etten. Zoals wel vaker bleek dat de ingenomen moeren toch niet zo groot waren als beloofd. Als aanvulling kregen de innemers een strook van 115 tot 80 meter breed (bedoeld zal zijn: 30 korte roeden lang, is 114 meter), ten zuidwesten van de huidige Heischoorstraat. Deze concessie werd in 1560 nog verlengd. De eigenlijke Vinkenbroekse Moeren lagen aan de andere kant van de Heischoorstraat.

In 1531 werd aan Jan van Renesse een concessie voor 60 jaar uitgegeven voor een blok van 225 bunder (290 ha) moer. Dit blok lag tussen de Vinkenbroekse Moeren en een lijn 75 meter ten zuidwesten van de Stouwdreef, en strekte van de Moersloot tot bij het huidige Trappistenklooster.

Daar kwam in 1545 nog een strook van 79 bunder en 229 roeden bij, eveneens voor 60 jaar. Deze strook lag tussen de 225 Bunder en de huidige Rucphense Weg. Ook werd nog een resthoek van 17 bunder voor dezelfde termijn ingenomen. Samen is dat dus 321 bunder of 414 hectare. In 1556 werd de termijn verlengd tot "soo lange daer moer in is". Deze gronden lagen in een groot blok bij de huidige hoeven Eldert, Champignon en Riggen en het landgoed De Moeren. Het blok was kennelijk uitgezet ten opzichte van de raai Zundert – Koekelmeer die in het terrein toen een riool was. Het gebied voerde de turf uit via de vaart naar Leur, die in het gebied vertakkingen kende. Vier ervan konden nog worden teruggevonden: een schuin op de prof. H. van der Hoevenstraat en drie evenwijdig daaraan ten zuidoosten ervan.

Onder de naam Nieuwe Bloemen werd in deze periode nog een strook van 18 bunder 600 roeden (24 hectare) uitgegeven die we in 1617 als uitgedolven aantreffen, maar waarvan geen uitgifte bekend is. Deze strook lag aan de zuidwestzijde van de Rucphense Weg, waar nu onder andere Den Anker is.

Tussen De Bloemen en de moeren langs de Vossenbergse en Vinkenbroekse riolen bleef zo nog een blok moeren liggen. Tevens zien we fraai hoe de turfgraverij vanuit het noordoosten het gebied rond 1500 binnendrong: dat waren de moeren langs de vaart naar Leur. De Bloemen, in het zuiden, waren echter vanuit Oudenbosch al veel eerder aangepakt: 1422!

De bedrijvigheid valt in 1572 stil door de onveiligheid ten plattelande tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Pas in het Twaalfjarig Bestand komen er nieuwe initiatieven. Direct al in 1609 zijn namens de heer van Breda de rauwe moeren tussen Zundert en Schijf opgemeten. In totaal bleek daar nog 237 bunder 399 roeden onaangesneden veen te zijn: 309 hectare.[15] De Nassause Domeinraad bereidde dus al de uitgifte van nieuwe concessies voor.

In 1618 werd aan Sebastiaen van der Schoot, Marcelis Snellen, Goris Janssen van der Wier en Thomas Arnouts Roovers, samen een consortium brouwers uit Breda, een onregelmatig blok uitgegeven ter grootte van 54,6 bunder of 70 hectare nominaal. Voorafgaand was het gebied in kaart gebracht en was er de veendikte gepeild.[16] Aan de zuidoostzijde liep er de vaart naar Leur langs. Aan de zuidzijde liep er een vaart naar Oudenbosch, in 1617 in feite dus naar Roosendaal. Dat was de noordelijkste van de vaarten van De Bloemen. Beide vaarten sloten op elkaar aan op een punt 900 meter ten zuidoosten van het latere huis Vrede oord. De Bredase brouwers wilden echter helemaal geen omwegen maken, maar recht naar de stad varen met hun turf. Daarom groeven ze de Bredase

---

[14] Plaats van de afsnijding: brug over de Bredase Turfvaart in de weg Ettense Baan – Schuitevaart Jaagpad (!) bij het Padvindersven.

[15] Nationaal Archief Den Haag, Nassause Domeinraad, oud 7946.

[16] Kaart van de Brouwersmoeren te Zundert, 1617.

Turfvaart. Die vaart was 12,3 kilometer lang en kwam in de Weerijs uit bij de Krabbebossen. Van daaraf moest men verder naar Breda over de erg kronkelige Weerijs. Een momentopname uit 1634: deze moer leverde in Breda 396 schuiten met ieder 475 tonnen turf af.[17] Op de kaart van 1617 is te zien dat ten noordoosten van de Brouwersmoeren nog een strook uitgedolven moeren lag, genaamd De Nieuwe Bloemen. Die moet dus al veel eerder, voor de oorlog, uitgegeven zijn. Van der Schoot en zijn gezellen hebben ook die grond ten gebruike gekregen.

Nieuwe uitgiften volgen dan in 1634 bij Schijf, in 1646 De Tachtig Bunder en in 1654 opnieuw bij Schijf. De Tachtig Bunder werd met enkele korte vaarten op de Bredase Turfvaart aangesloten. De concessie van de Bredase Brouwers liep af in 1648, maar nog niet alle veen was weggegraven. De concessie werd verlengd en de heren mochten de vaart naar Breda verbeteren. De Weerijs tussen de Krabbebossen en de Oranjeboombrug bij Princenhage was erg bochtig. Nu werd de vaart door de hoogte van De Rith in Princenhage gegraven: 6 kilometer nieuwe vaart. Omdat verder naar het zuidwesten ook nieuwe moeruitgiften gedaan waren, tot in de Maatjes toe, werd de vaart nu ook die kant uit verlengd. Uiteindelijk zou de vaart zelfs de Weimerse Moer bereiken, tot vlak bij het Patersven toe!

De turfwinning ging hier tot 1742 voort. In de Bredase moercompagnie namen rond 1700 ook de gebroeders Johan en Cornelis De Wyse deel. Hun voorouders hadden in 1607 de brouwerij De Anker te Breda aan Sebastiaan van der Schoot verkocht.[18] De broers waren getrouwd met dochters van de Bredase griffier van het Bredase leenhof, Van Rucphen.[19] Dat zou ze nog van pas komen bij het omzetten van turfconcessies in leengoederen. In 1672, 1679 en 1695 werden zuidelijker in Zundert nog moergronden aangekocht en in 1696/1697 was Johan vaartmeester op de Bredase Turfvaart. Van 1684 – 1698 voerde Johan de Wyse de directie over de voltooiing van het kasteel van Breda, wat een groot bouwproject was.[20] Daarbij heeft hij de verleiding niet kunnen weerstaan om bouwfraude te plegen. Bij de restauratie van het kasteel in 1991-1995 werden in het fundament turfjes aangetroffen die vermomd waren als ijsselsteentjes. Blijkbaar zijn dat turfjes uit de Zundertse Moeren, opgedolven ergens in de Maatjes of de Weimerse Moer![21] In 1735 werd er kennelijk nog turf gewonnen en bezaten de De Wyses nog 4 turfschuiten.[22] In 1742 was het echter echt afgelopen. In de nabijheid van Vrede Oord en aan de Zundertse kant van de turfvaart was het turfgraven overigens kennelijk al rond 1660 voltooid, in de Tachtig Bunder ging het nog even door.

Turfjes uit de fundament van het kasteel van Breda: bouwfraude door De Wyse, 1684 - 1698.

[17] Nationaal Archief Den Haag, Nassause Domeinraad, 8415 f 69v, rekening Breda 1634.
[18] Kappelhof, 2009.
[19] Kappelhof, 2002, 151 – 152.
[20] Kappelhof, 2002, 160 – 161.
[21] Enkele van die turfjes heb ik thuis liggen, zie foto.
[22] Kappelhof, 2007, 61.

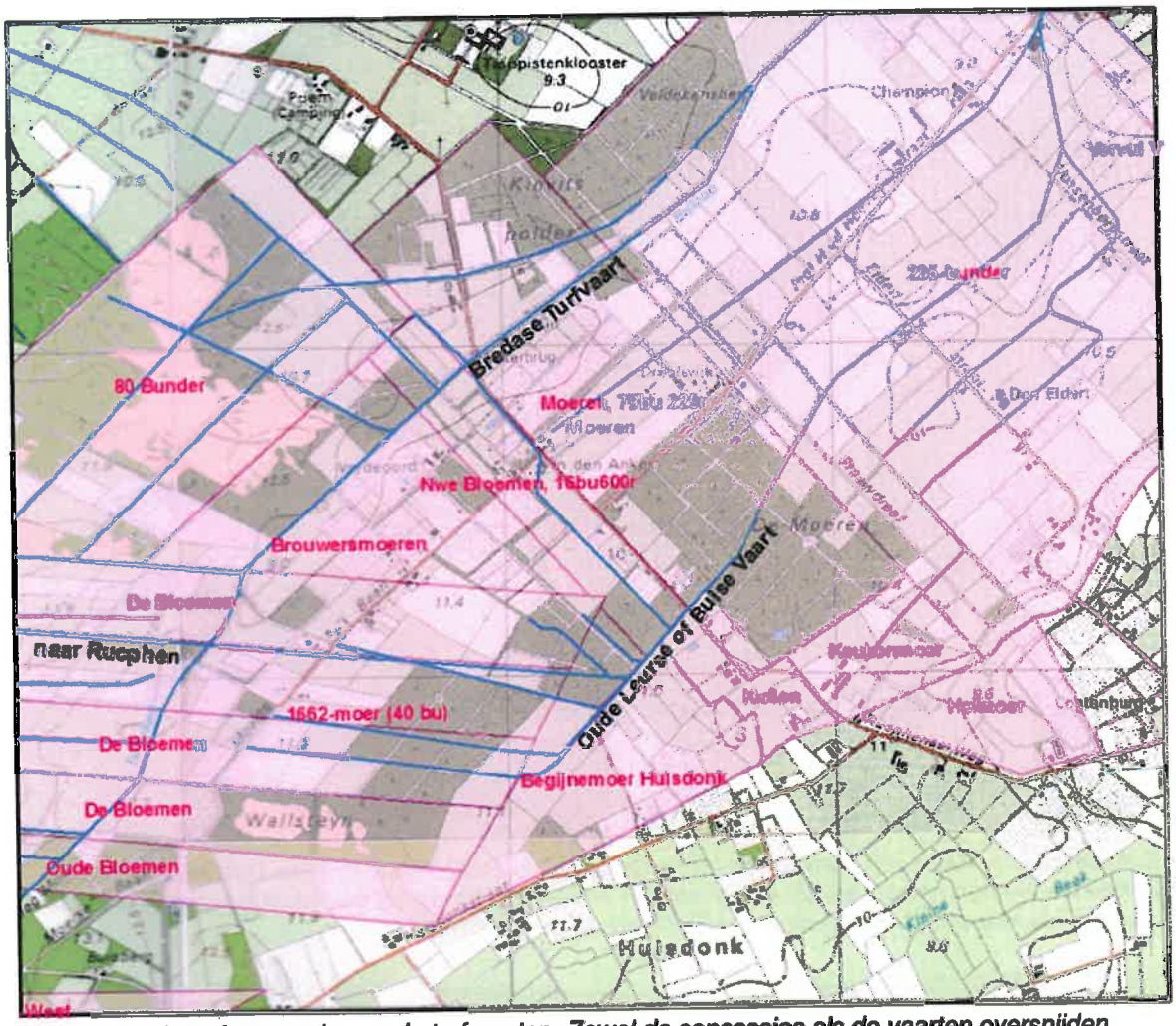

Schets van de turfconcessies en de turfvaarten. Zowel de concessies als de vaarten oversnijden elkaar hier en daar, wat te maken heeft met de lange periode en het veranderende landschap.

Alle turfvaarten op één kaart, dat levert een warrig beeld op. Rechtsboven op de kaart komt de Leurse Vaart binnen. Dat stukje werd rond 1500 aangelegd. Deze vertakt direct: een tak langs de Prof. H. van der Hoevenstraat ongeveer naar het veel latere herenhuis De Moeren. De andere tak gaat midden door de 225 bunder naar het bos van De Moeren en loopt dan verder naar het Dingen Eind, waar weer een aantal vertakkingen waren. Die dateren waarschijnlijk van kort na 1545. Een of meer daarvan sloten aan op de vaarten naar het westen door De Bloemen, richting Rucphen. De Leurse Vaart had nog verdere vertakkingen bij de hoeve Den Eldert.
700 meter ten westen van de Leurse Vaart komt aan de bovenrand van de kaart de Bredase Turfvaart van 1618 binnen. Die werd toen aangelegd tot aan de knik bij de naam Brouwersmoeren. De verlenging van 1646 loopt van daar verder naar linksonder.
In De Bloemen zien we een aantal min of meer oost-west lopende vaarten. Die kwamen in de Oude Zoek uit en van daar kon men noordwaarts naar Rucphen en verder.
De turf van de Begijnemoeren (Hoogstraten?), De Kuilen (klooster Vredenberg), de Keukenmoer (keuken van kasteel van Breda) en de Hofmoer (Hof te Laar in Zundert) werd per kar afgevoerd.

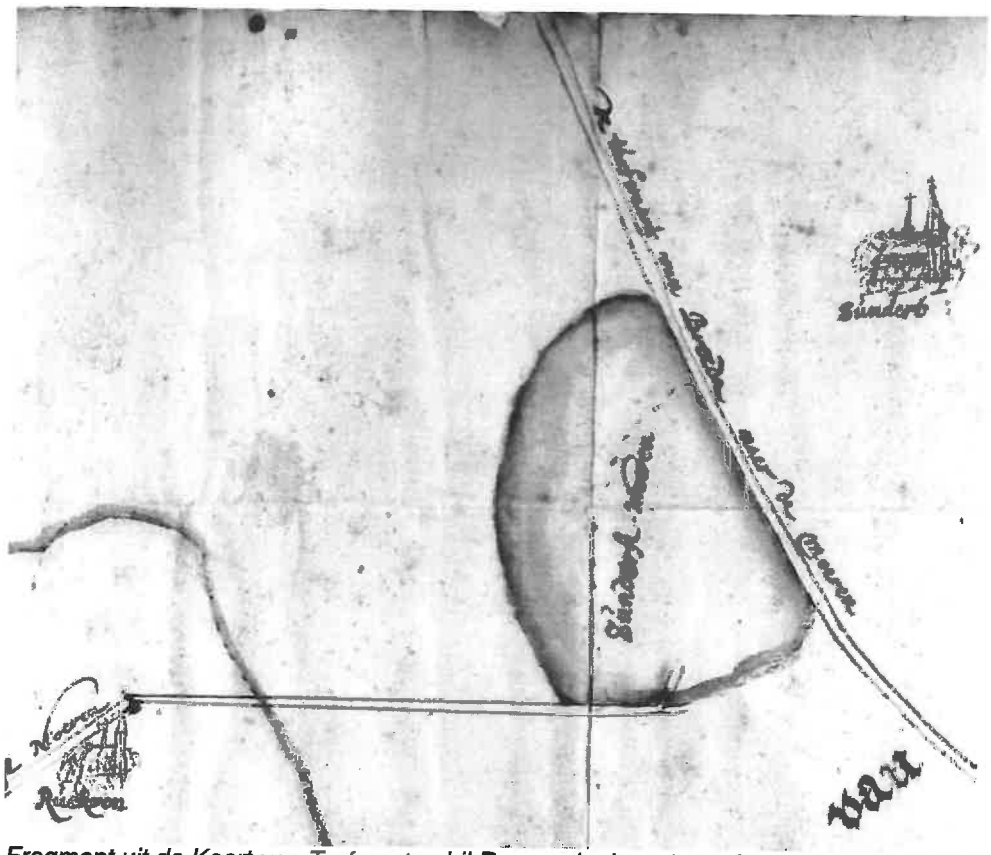

Fragment uit de Kaart van Turfvaarten bij Roosendaal, ca 1680. Noord is links. Duidelijk is dat de Zundertse Moeren nog steeds de turf afvoerden zowel naar Breda als via Rucphen naar Roosendaal. Aan de Zundertse kant van de Bredase Turfvaart is geen turfwinning meer.

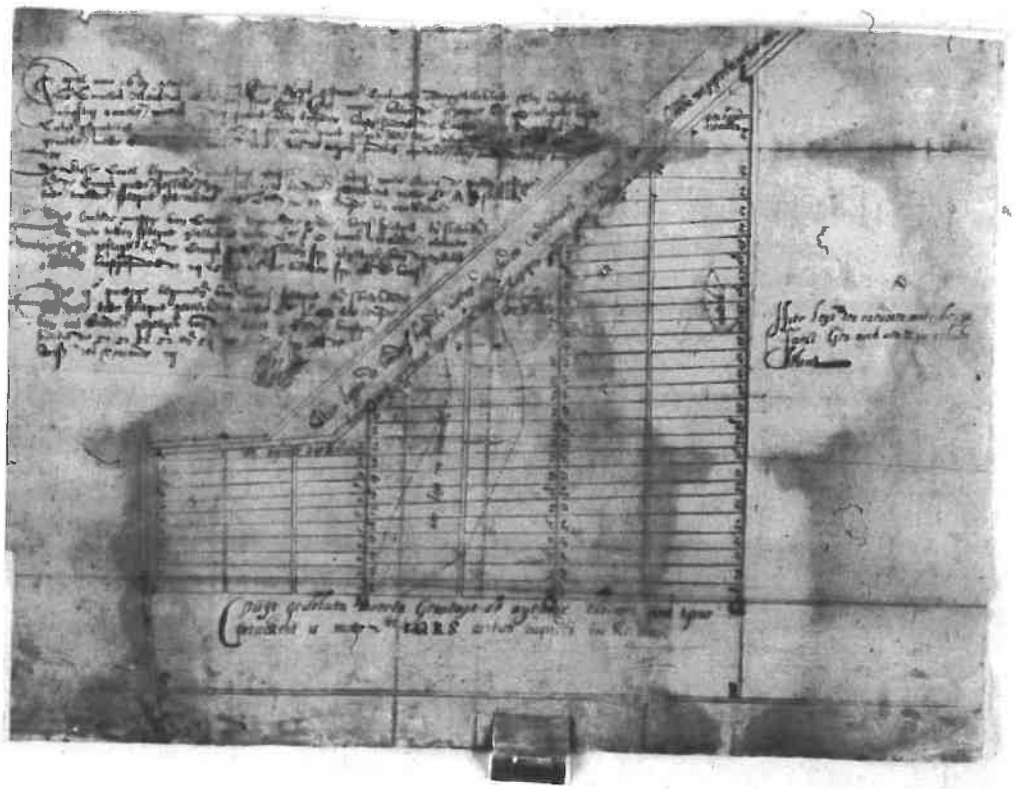

Kaart van Kaart van de Brouwersmoeren te Zundert, 1617.

Het landgoederenlandschap

De eerste aanleg: ca. 1630

Voor de turfarbeiders en hun bazen werden in de moeren eenvoudige onderkomens opgetrokken. De moerbaas had misschien nog iets dat een huis mocht heten, voor de arbeiders waren er "keten voor de delvers". De arbeiders en hun bazen werden aangetrokken uit verre oorden, waar men in de kerk afroeping liet doen dat er werk was in de moeren. Er werkten in de moeren dus misschien ook wel landarbeiders uit Zundert, maar zeker ook kerels van veel verder weg, uit de Langstraat bijvoorbeeld want daar wist men ook wat turf was.

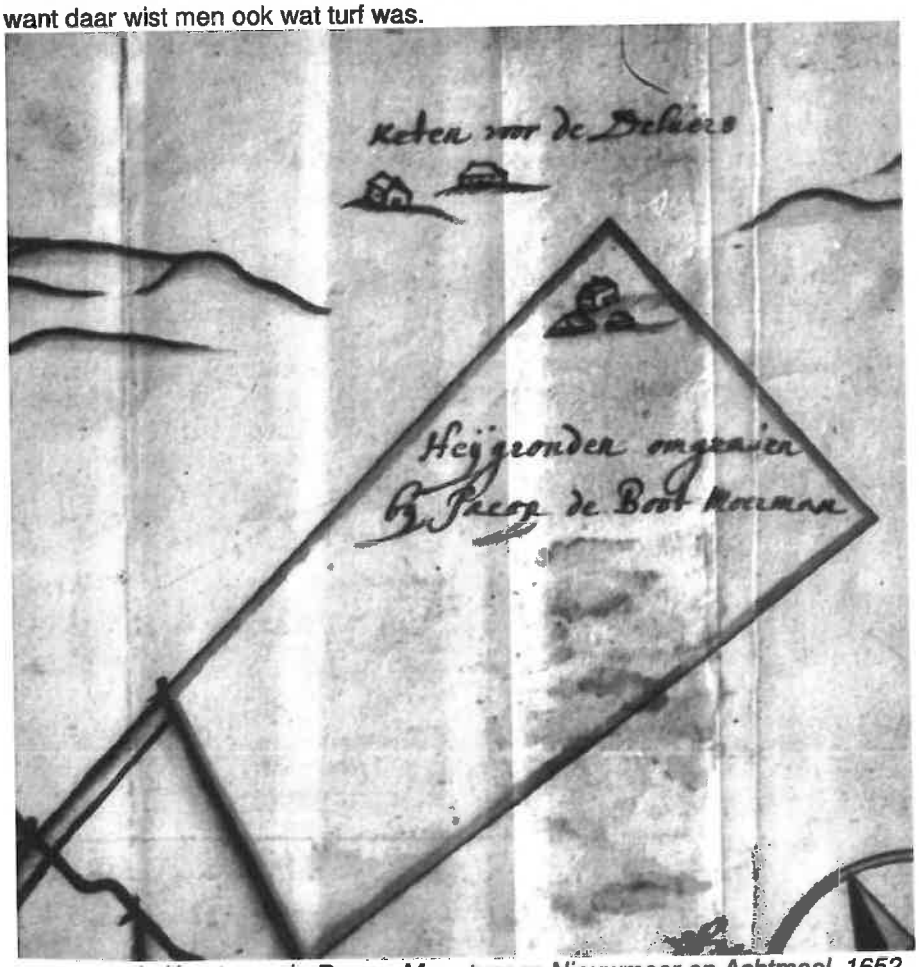

Detail uit de Kaart van de Rauwe Moer tussen Nieuwmoer en Achtmaal, 1652.

Bij de uitgifte van 54 kavels moer van 1618 hoorde, zoals we zagen, een strook van 190 meter breed die al uitgedolven was. Langs de noordoostkant van die strook werd een toegangsweg vanuit Hulsdonk aangelegd (de huidige Rucphense Weg) en in die strook werden de turfdelvers en hun moerbaas gehuisvest.

De arbeiders lusten wel een biertje en de moeren waren van de Bredase brouwers. Het moet ons daarom niet verbazen dat hier weldra een herbergje verrees dat de naam van de brouwerij van Van der Schoot droeg: "In den Anker". De stichting ervan zou dateren uit de jaren 1630 en de herberg is er nog altijd. De naam verwijst dus niet naar de inhoudsmaat voor wijnen die ook "anker" heet en ook niet naar het voor anker gaan van turfschuiten.[23] In 1633 kwam de vraag op onder welke parochie de nieuwe huizen, die na 1618 op de Brouwersmoer gebouwd waren, zullen horen. Het antwoord luidde:

[23] Verschuren, 1987, 38.

het "quartier dwelc daernaest gelegen was, alzoo het ergens onder gestelt ende begrepen moste werden". Dat was dus Klein Zundert, want Hulsdonk hoorde onder Klein Zundert.[24] Dat hield ook in dat De Moeren onder Klein Zundert zouden behoren voor de belastingen en het betalen van de tienden van de oogst van de nog te ontginnen gronden. Gegist wordt hoe oud het huidige gebouw van Den Anker is. Op basis van jaarankers komt Verschuren op 1653 uit, maar de vraag uit 1633 kan er op wijzen dat er toen al een of meer huizen stonden. Maar dat sluit niet uit dat er na 20 jaar een steviger gebouw is neergezet. Den Anker, Rucphense Weg 35, is rijksmonument (nr. 41122).

Het landgoed van Peter van Bernaige, 1635 - 1675

Geleidelijk raakte na 1650 rond Vrede Oord de turf op en de concessienemers bereidden zich voor op een nieuwe tijd: ze willen de grond echt verwerven en er landbouw gaan bedrijven. Dat leidde tot het omzetten van de tijdelijke concessies in een permanent grondbezit. Meestal werd de grond dan cijnsgrond, waarvan jaarlijks een vast bedrag aan de heer van Breda betaald moest worden. De heren brouwers zagen echter ook kans om delen als leengoed te verkrijgen. Naast deze omzetting van tijdelijk naar permanent bezit, werd er onderling nog wat grond uitgewisseld. Zo kwam een strook van de concessie van 225 bunder terecht in het bezit waaruit later het landgoed De Moeren ontstond. Tenslotte stellen we vast dat het sterk veranderde landschap ook leidde tot grensverlegging door aanpassing aan de nieuwe realiteit. Dat verklaart waarom er geen eenvoudige relatie is tussen de oude moerconcessies en de latere eigendommen.

Ten zuidwesten van de Rucphense Weg liet Peter van Bernaige in de loop van de jaren 1635 – 1675 een landgoed aanleggen. Het gebied kreeg structuur door een stelsel van dreven: een hoofddreef dwars op de Rucphense weg, een secundaire dreef daar weer dwars op en dus evenwijdig aan de weg, en vervolgens dreven evenwijdig aan die twee kruisende dreven. Blijkbaar is op veel plaatsen een afstand van 50 korte roeden (190 meter) als basis genomen. Het is goed mogelijk dat we hier de hand van landmeter Christoffel Verhoff uit Breda in mogen zien. Verhoff was in die jaren betrokken bij de ontginning van tal van terreinen bij Breda, gebieden die later een vergelijkbare inrichting blijken te hebben. Verhoff maakte in 1650 ook de kaart van de Tachtig Bunder, vlak naast dit landgoed in aanleg.

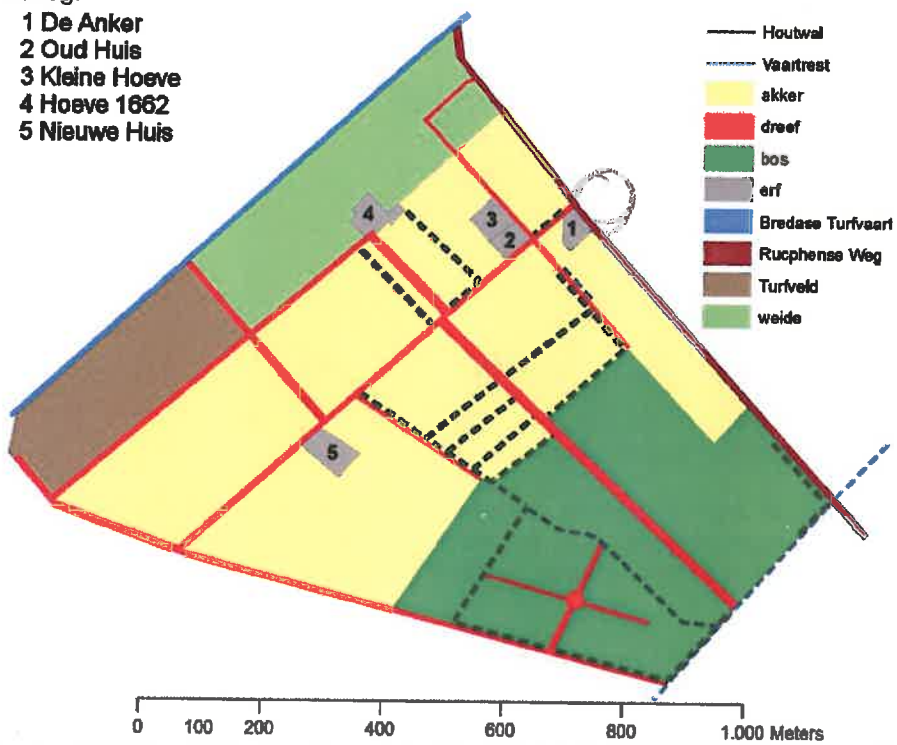

De structuur van het landgoed van Peter van Bernaige omstreeks 1670 ademt de geest van de formele landschapsstijl.

[24] Nationaal Archief Den Haag, Nassause Domeinraad, 9216 (oud: Hingman 1203-11); Regionaal Archief West-Brabant Oudenbosch, Dorpsarchief Zundert, nr.11.

Merkwaardigerwijs heten de boerderijen die hier gesticht werden steeds "huis". Uit alle gegevens blijkt dat het gewoon boerderijen waren, met op het erf een woonstalhuis, een Vlaamse schuur, een bakhuisje en nog wat schuurtjes en hokken. Mogelijk wijst het gebruik van het woord "huis" erop dat het woongedeelte van de boerderij stenen muren had. Misschien dat de eigenaar zich het gebruik van de beste kamer reserveerde, maar de gegevens wijzen uit dat men liever in Den Anker ging zitten. Op de kaart van De Moeren uit 1746 staat bij Den Anker genoteerd "De gemeyne kamer".[25] Volgens Brekelmans was dat een van de bijgebouwen die we op de kadasterkaart nog zien, maar de kaart van 1746 wijst eerder op de aanbouw aan het woongedeelte die eveneens op de kadasterkaart te zien is. De gemene kamer is afgebroken, volgens zeggen van prof. Van der Hoeven rond 1850.[26]

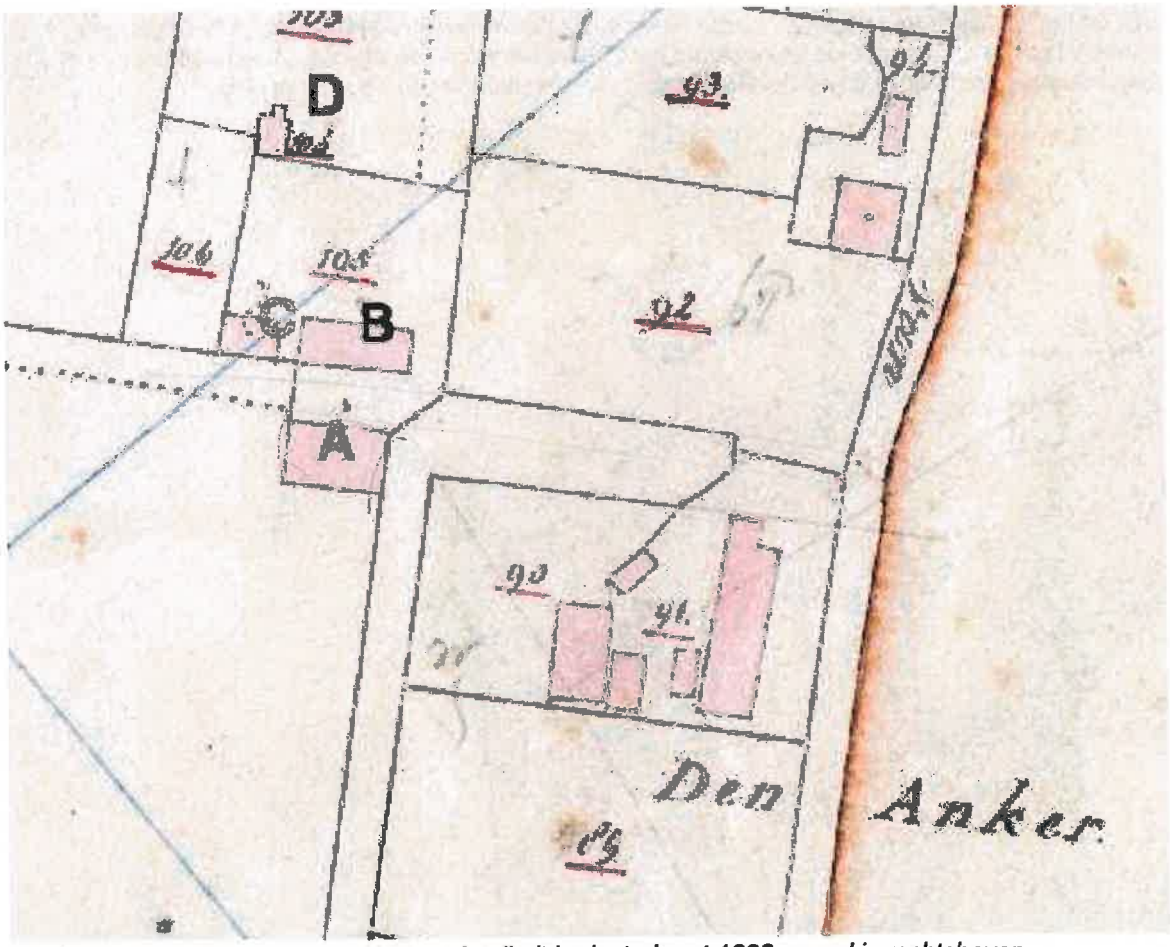

De Anker, Oud Huis en Kleine Hoeve: detail uit kadasterkaart 1832, noord is rechtsboven.

De eerste boerderij was het Oud Huis (B), dat al rond 1635 moet zijn opgetrokken. Daar werd rond 1660 een tweede boerderij bij gebouwd: de Kleine Hoeve (D). Deze gebouwen staan in de al voor 1617 uitgedolven strook. In 1692 blijken hierbij nog twee schuren, een schaapskooi en een bakhuis te staan. Op de kaart uit 1736 zien we een bakstenen huis (geen woon-stalhuis!) met rieten of stroolendak en een schoorsteen, een bakhuisje en één Vlaamse schuur.[27] In 1807 blijkt één schuur verdwenen en op de kadasterkaart van 1832 zijn ook een schuur en het bakhuis er niet meer.[28] Het ziet er naar uit dat die tweede verdwenen schuur nu naast het herenhuis De Moeren staat. Het complex is dan van de weduwe G.G. van der Hoeven. Het Oud Huis (B) werd in 1821 herbouwd: Moerse Baan 2. Het gebouw en schuur A zijn rijksmonument (nr. 41115) Volgens Verschuren werd de schaapskooi (C)

[25] Kaart van bezittingen familie Snellen in De Moeren te Zundert, 1746.
[26] Brekelmans, 1954, 76.
[27] Kaart van bezittingen H. Snellen in het Oud Huis te Zundert, 1736.
[28] Kadaster Zundert, sectie I, nrs 104 en 105. Nr 104 wordt in de Oorspronkelijke Aanwijzende tafel omschreven als "huis", maar de omvang, vorm en afgezonderde ligging duiden eerder op een bakhuisje.

rond 1899 het turfhuis genoemd. Het gebouw zou toen een kwart slag gedraaid zijn. Op die plaats staat nu een halfopen schuur die niet van het Vlaamse type is. De resterende schuur (A) is een wél een Vlaamse schuur die er kennelijk al in 1692 stond.[29]
De Kleine Hoeve is nu Moerse Baan 4 en heeft een aangebouwde bakoven. Samen met de schaapskooi – turfhuis – schop C is het een rijksmonument (nr. 41116). Merkwaardigerwijze ontbreekt deze boerderij op de kaart van 1736.

In 1662 deelde Van Bernagie zijn landgoed: het gedeelte met Den Anker, het Oud Huis en de Kleine Hoeve kwam in handen van zijn schoonzoon, Jan Roelants. Van Bernagie bedong wel dat dat hij het huis Den Anker mocht gebruiken, wat op de aanwezigheid van een herenkamer duidt.[30] Later blijkt ook de famile Snellen en daarna Van der Hoeven die herenkamer te gebruiken als hun "gemene kamer". Den Anker werd zo de ankerplaats voor de elders wonende eigenaren wanneer zij hun bezit kwamen bezoeken. Dit duidt op de afwezigheid van een landhuis in deze omgeving.

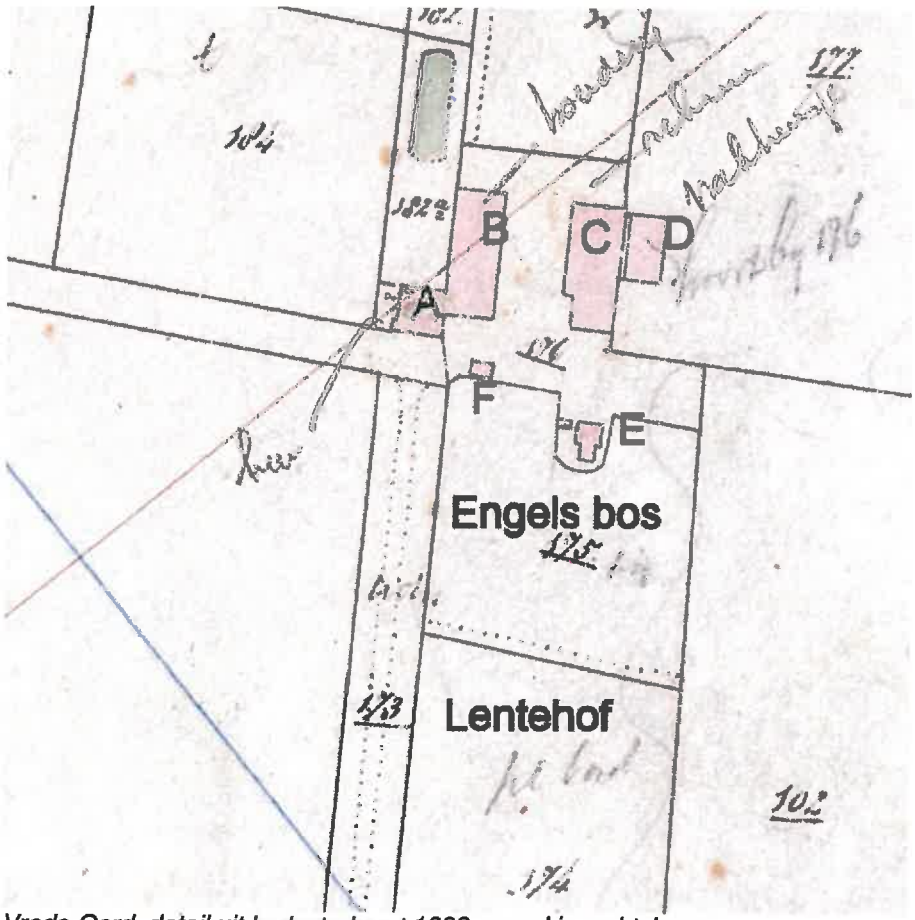

Vrede Oord, detail uit kadasterkaart 1832, noord is rechtsboven.

Op het resterende stuk liet Van Bernagie een nieuwe boerderij bouwen. Dat werd de kern van het landgoed Vrede Oord. Deze boerderij werd op 250 meter ten westen van het Oude Huis gebouwd en in het gebied dat na 1617 uitgedolven was.[31] Bij de hoeve werd een plezierbos aangelegd, de Lente Hof. Hier werd de kern van een landgoed gevormd. Vermoedelijk werd die kern in 1782, 1794 en 1801 flink verbouwd of uitgebreid, omdat de belastingaanslag toe omhoog ging.

Het vierkante gebouw A precies op de kop van de dreef nummer 173 zal het eigenlijke landhuis geweest zijn. Mogelijk werd het in de jaren 1782, 1794 of 1801 gebouwd. Het landhuis was vastgebouwd aan de boerderij B die in 1662 gesticht werd. Het jongere huidige gebouw is rijksmonument (nr. 41117) Moerse Baan 8. Aan de overzijde van het erf stond de schuur C, die gezien

[29] Verschuren, 1987, 48.
[30] Verschuren, 1987, 38.
[31] Verschuren, 1987, zegt "ten zuiden", maar in felte is echt ten westen, zelfs iets noord van west.

de inspringing van het Vlaamse type geweest moet zijn. Daar achter stond een kleinere schuur. Verder zien we nog een vrijstaand bakhuisje E en een tweetal kleine gebouwtjes. Het bakhuisje werd rond 1840 afgebroken. Recht achter het huis lag een siervijver in een "plaisir tuin".

Het Nieuw Huis is de boerderij aan de zuidoostzijde van de Moerse Baan, nu nummer 3, op 450 meter van het Oud Huis. Kort voor 1675 liet Pieter van Bernagie hier een boerderij bouwen voor de ontginningen die er vlakbij plaats vonden. Mogelijk werd in 1782 een van de schuren vernieuwd of vergroot.

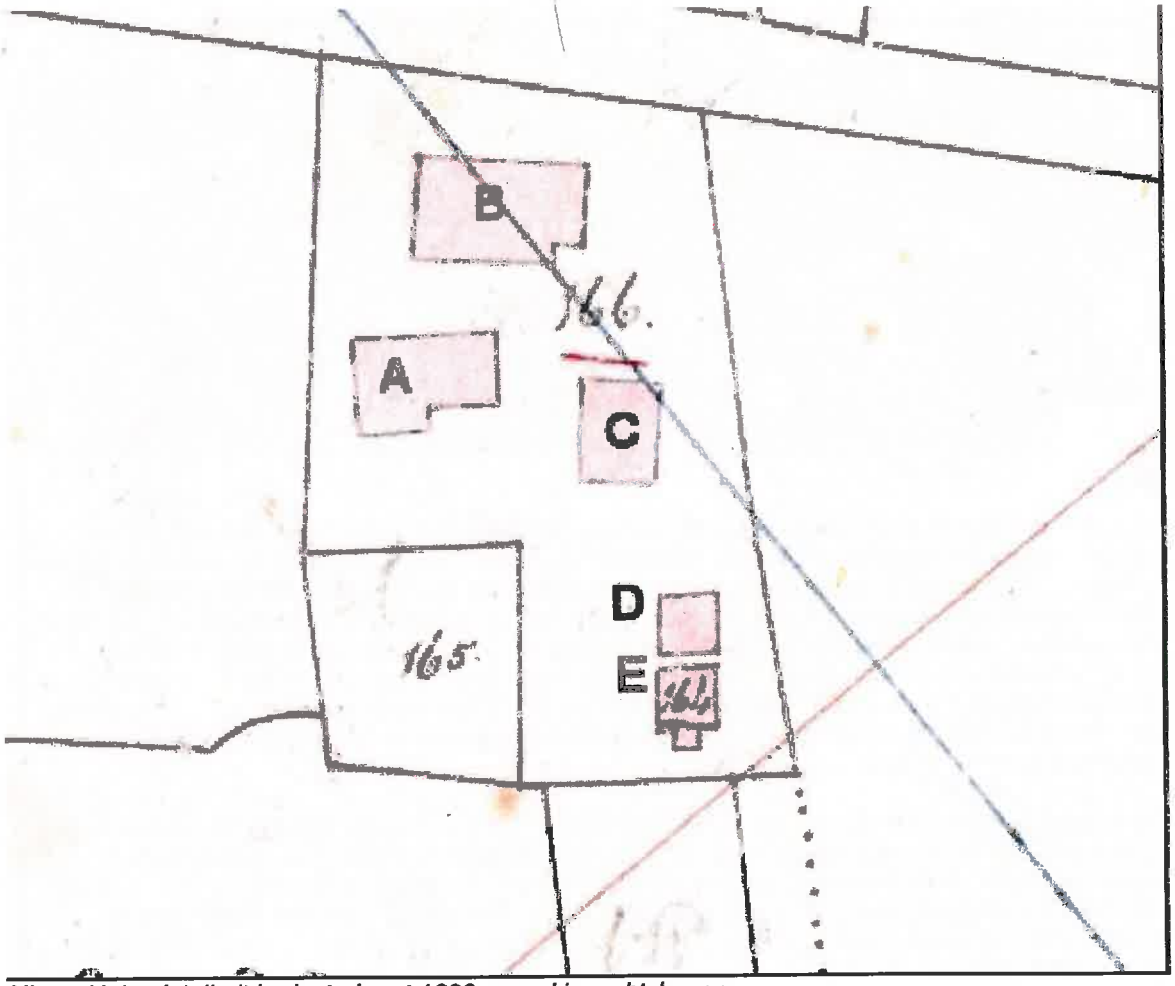

Nieuw Huis: detail uit kadasterkaart 1832, noord is rechtsboven.

In 1832 stonden er op het erf vijf gebouwen. A was denkelijk het woonstalhuis van de boerderij, B de Vlaamse schuur, C en D andere schuren en E het bakhuisje met zijn kenmerkende uitbouw. Van dit alles is niets meer over, maar op het erf staat wel een boerderij uit 1905 waarvan het stalgedeelte mogelijk in 1937 vernieuwd werd.[32]

[32] Volgens Verschuren, 1976, 50 gebouwd in 1937, volgens de Noord-Brabantse Cultuurhistorische Waardenkaart die zich baseert op het MIP-onderzoek echter in 1905. Gezien de bouwstijl lijkt 1905 correct. Mogelijk slaat het jaar 1937 op het stalgedeelte. Wel is er na 1980 flink aan verbouwd. De boerderij staat op de plaats van schuur B.

Hoeve Nieuw Huis in 2011.

Daarmee was de vorming van het landgoed voltooid. Het bijhorende land werd ingericht als akker en vooral langs de Bredase Turfvaart, waar de bodem veel lager is, als grasland. Daar was ook nog een turfveld. Het zuidoostelijk gedeelte van het landgoed werd bebost. In 1736 waren daar zowel dennenbossen als bossen met opgaande eiken. Veel latere topografische kaarten geven ook nog al wat houtwallen (dammetjes met hakhout erop) als perceelsgrenzen aan. De zuidgrens van het vroegste landgoed werd vanouds gevormd door een schuine lijn, de grens met de 200 bunder uit 1422 (met heruitgiften). De verkaveling aan die kant van het landgoed werd aangepast aan te op elkaar toelopende bezitsgrens en de Lange Dreef. De zuidoostgrens was de Oude Leurse of Buise Vaart of wat daar nog van over was.

Dit was het landgoed dat voortkwam uit het bezit van Sebastiaan van der Schoot, omstreeks 1625 opgevolgd door diens schoonzoon Peter van Bernagie. In 1662 werd een deel van het bezit afgesplitst ten behoeve van zijn schoonzoon Jan Roelants (Den Anker, Oud Huis, Kleine Hoef). Op het restant werd direct een nieuwe boerderij gebouwd en in 1675 een tweede: de boerderij Nieuw Huis. Peter van Bernagie behield Vrede Oord tot 1677 toen hij dit landgoed aan zijn nichtjes Elia en Perina van Bernagie verkocht.

Deze ontwikkelingen maken duidelijk dat het landgoed, zonder het Dinge Eind, ingericht werd door Peter van Bernagie. Vrede Oord werd in 1662 het centrum van wat resteerde na de afsplitsing ten behoeve van schoonzoon Jan Roelants.

Het landgoed van Willem Snellen, 1657 - 1675

Intussen was er een nieuwe speler op het toneel verschenen: Mr. Willem Snellen, burgemeester en schepen van Breda. In 1646 verwierf hij, samen met anderen, 80 bunder moeren (103 hectare) in Zundert. Deze Tachtig Bunder lagen over de Bredase Turfvaart naast de in 1618 aan Van der Schoot c.s. uitgegeven moeren. In 1650 maakte Christoffel Verhoff, de Bredase landmeter, er een gedetailleerde kaart van.[33] In 1657 kocht Snellen nog eens ruim 79 bunder, deze laatste partij als leengoed. Dit leen, een eerder al uitgedolven moer, is het blok ten noordoosten van de Rucphense Weg en het strekte ook een heel eind tot over de Turfvaart. Daaraan werd blijkbaar nog een strook van de 225 bunder toegevoegd. Hier werd een tweede landgoed opgezet. In 1658 werd al belastingvrijdom verkregen voor 15 hectare te ontginnen heide. Rond 1670 werden hier vijf boerderijen gesticht.

Moerendaal, detail uit kadasterkaart 1832, noord is rechtsboven.

Moerendaal, Rucphense Weg 39. In het gedeelte van de 79 bunder over de Bredase Turfvaart werd de hoeve Moerendaal gesticht. Volgens Van der Hoeven werd deze hoeve gesticht in 1657, dus direct na de verwerving van de grond. In 1677 was hier 5 hectare landbouwgrond, in 1697 al 9 hectare.[34] Er staat hier nog een net opgeknapte boerderij met een levensboom boven de deur en een gevelsteen ernaast, gelegd door kinderen Van der Hoeven 1876.

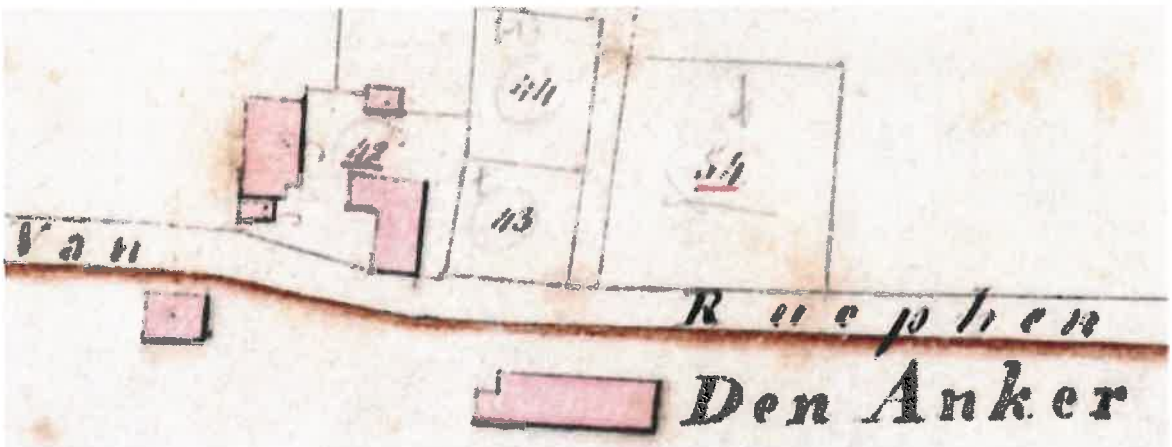

In de Kleine Anker, detail uit kadasterkaart 1832, noord is rechtsboven.

[33] Kaart van de Tachtig Bunder te Zundert, 1650.
[34] Verschuren, 1987, 58.

In de Kleine Anker, Rucphense Weg 34, tegenover de oude herberg. Staat er nog, maar nu ingesloten door wegen. De gevelsteen stelt dat de hoeve in 1670 gebouwd en in 1913 verbouwd is. In 1954 stond dit nog op een houten bord vermeld. [35] Op de kaart van 1832 zien we een L-vormig woonstalhuis, de Vlaamse schuur en nog twee schuurtjes. In 1677 was hier 5½ ha landbouwgrond, in 1697 9½ ha.[36] De boerderij is rijksmonument (nr. 41124)
Tussen de Kleine Anker en de Bredase Turfvaart werd nog een boerderij gebouwd die al weer in 1696 afgebroken werd. In 1677 hoorde er maar 1 hectare landbouwgrond bij zodat de boerderij mogelijk pas kort tevoren was gesticht. In 1697 was er 4,7 hectare. De grond werd bij de Kleine Anker gevoegd. [37]

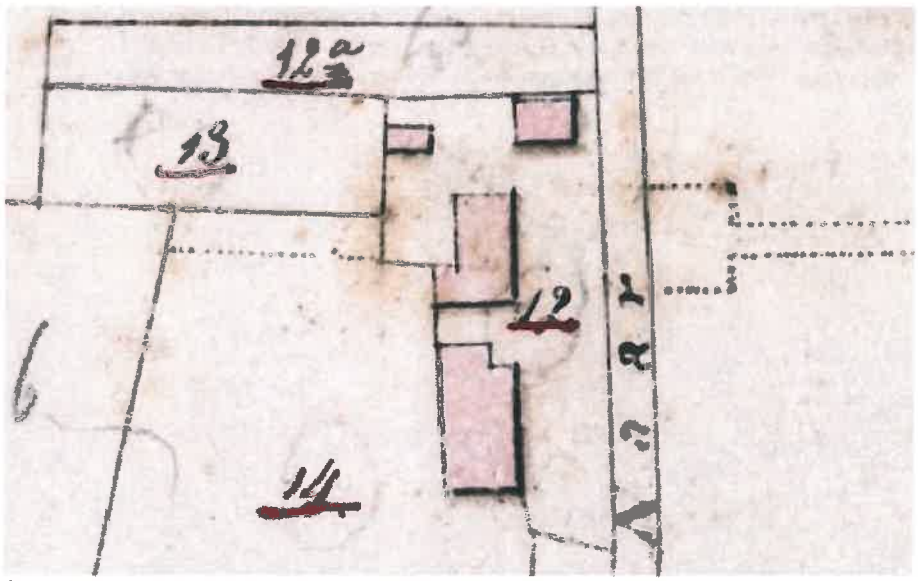

Dreefwijk, detail uit kadasterkaart 1832, noord is rechtsboven.

Dreefwijk, Prof. H. van der Hoevenstraat 1. Deze boerderij werd in 1676 gebouwd. Daarna werd er geleidelijk meer grond bij ontgonnen in stapjes van 3000 tot 6000 m^2 per keer.[38] Ook deze boerderij is er nog, met gebouwen die van binnen mogelijk nog oud zijn. De naam verwijst naar de Brede Dreef (nu Prof. H. van der Hoevenstraat) waaraan de hoeve ligt. Op de kadasterkaart zien we midden op het erf het woonstalhuis, daaronder de Vlaamse schuur en er boven nog twee schuurtjes. Het woonstalhuis ligt in het verlengde van een laan die het bos in loopt (de stippellijnen rechts).

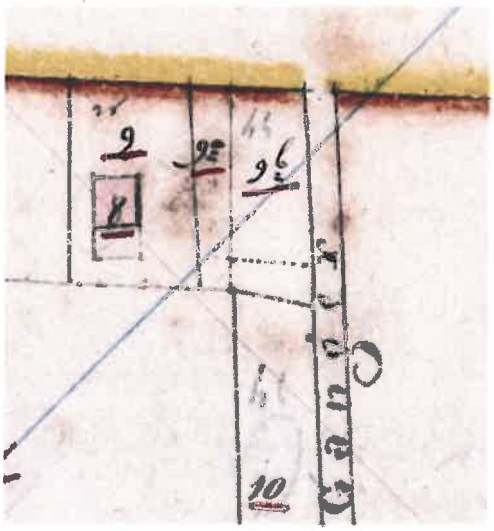

[35] Brekelmans, 1954, 76.
[36] Verschuren, 1987, 58.
[37] Verschuren, 1987, 58.
[38] Verschuren, 1987, 58 - 59.

Heiwijk, detail uit kadasterkaart 1832, noord is rechtsboven.

Heiwijk, Prof. H. van der Hoevenstraat 3, destijds aan de weg naar de Ganger. Deze boerderij dateert van 1677 of iets eerder, er hoorde toen 7 hectare land bij. [39] Nu is het een eenvoudige boerderij, laat 19e eeuw, met gevelsteen. De stalpoort is dichtgemetseld. Deze hoeve lag aan de rand van cultuurland tegen de heide. De naam contrasteert met die van de vorige hoeve. Dit was in 1832 eerder een huisje dan een hoeve, maar op de Kaart van bezittingen familie Snellen in De Moeren te Zundert uit 1746 staat hier echt een boerderij met akkers, weide en een centrale dreef over de vrij lange smalle strook gronden getekend. De scheiding tusen dit cultuurland en de heide ten noordoosten ervan werd gevormd door een wal met hakhout erop.

Ook dit gebied werd in hoofdzaak verkaveld met lijnen die haaks op de Rucphense Weg staan of er aan evenwijdig zijn. De hoofdassen werden lanen en vooral aan de kant van de Bredase Turfvaart werd landbouwgrond aangemaakt. In het gebied werd al voor 1746 bos aangeplant, zowel hakhout als opgaande eiken.[40]

Zo hebben we vanaf 1675 landschappelijk met twee landgoederen te maken: het ene ten zuidwesten en het andere ten noordoosten van de Rucphense Weg. Geen van beide had een landhuis als centrum, maar in Den Anker was er wel een herenkamer. Kijken we naar de eigendommen, dan zijn het drie drie landgoederen: Vrede Oord; het bezit van Jan Roelants rond het Oud Huis aan de zuidwestzijde van de weg en De Moeren aan de noordoostzijde, ieder met een aantal boerderijen. Ten zuiden van dit alles lag het leen van Van Rucphen, het Dinge Eind. Wat aanvankelijk een ontsluitingsweg was vanaf Hulsdonk, was intussen een doorgaande weg geworden naar Schijf. De Bredase Turfvaart werd met een voorde overgestoken: de reiziger moest met paard en koets door het water, maar had als troost dat de vaart vaak droog stond als er niet gevaren werd. De naam Voordwei voor het weitje direct ten zuiden van de huidige Ankerbrug herinnert er nog aan.[41] Verder richting Breda was er nog zo'n oversteek, maar die werd "De Ganger" genoemd.[42]

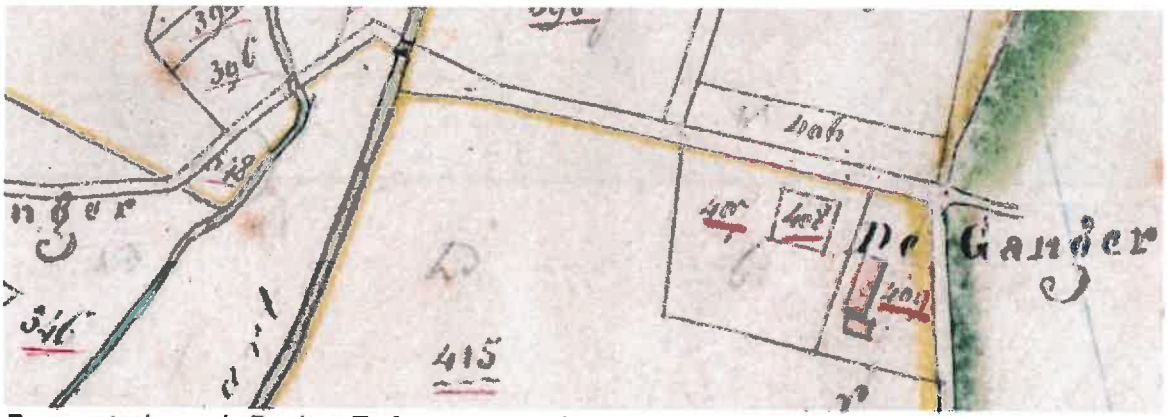

De oversteek van de Bredase Turfvaart met een brug en de Bieloop met een voorde bij de boerderij De Ganger. Detail uit de kadastrale minuutkaart Zundert sectie A blad 1, ca 1822.

[39] Verschuren, 1987, 59.
[40] Kaart van bezittingen familie Snellen in De Moeren te Zundert, 1746.
[41] Buiks, 2004, kaart I-2, niet in tekst.
[42] Kaart van gronden bij De Moeren in Zundert, ca 1700 schrijft daarbij: "gewat of ganger". Buiks, 2004, deel 2, 51 heeft deze aantekening op die kaart niet gezien.

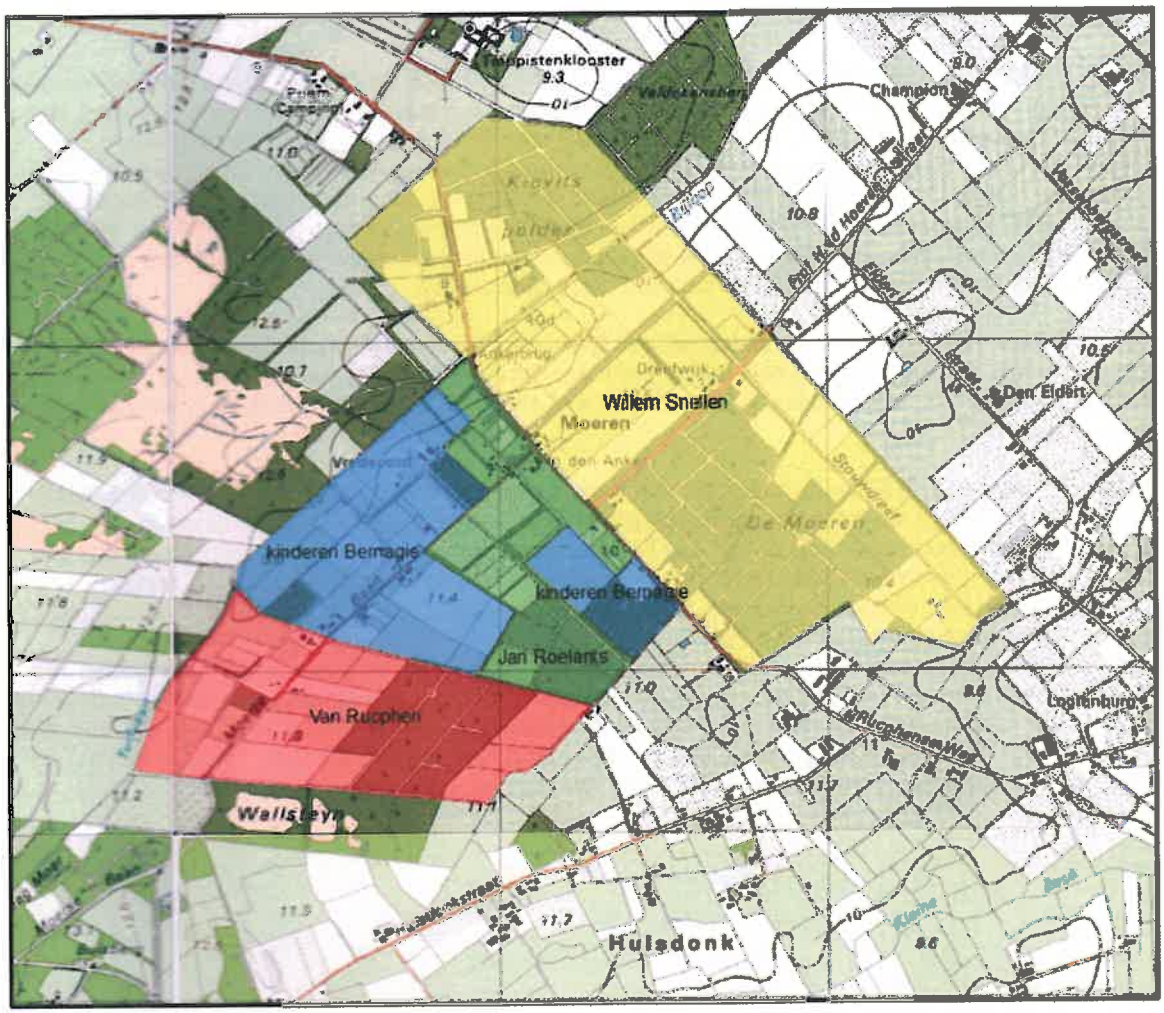

Bezitsverdeling omstreeks 1680.

In de eeuw der Verlichting

Alhoewel Vrede Oord en De Moeren ver van het werelds tumult lijken te liggen, zeker in de achttiende eeuw, waren de lijntjes naar die wereld toch maar kort dank zij de stedelijk georienteerde eigenaren. Dat maakte dat juist hier in de achttiende eeuw bijzondere dingen gebeurden. Maar voor het zover kwam, werd er eerst nog wat met de grond geschoven.

Ontwikkeling grondbezit

Vrede Oord

In 1677 verkocht Peter van Bernagie Vrede Oord aan de twee dochters van zijn broer, Perina Cornelis van Bernagie getrouwd met moerman Johan Wils, en Elia Cornelis van Bernagie, getrouwd met Dionijs van Rucphen, griffier van de Bredase lenen maar ook lid van de compagnie van Bredase moerlieden.[43]

Deze Dionijs had in 1661 het Dinge Eind van de heer van Breda in leen gekregen. De griffier bediende dus zichzelf! In 1688 werd het Dinge Eind gedeeld in drie delen voor de dochters van Dionijs:[44]

- Ida, getrouwd met Jan de Wyse de oude. Dit echtpaar kreeg 4 kinderen die vroeg overleden. Het woonde in 1672 te Breda aan de Haven naast de brouwerij De Anker.[45] Johan stichtte het klooster te Meersel-Dreef, Ida overleed in 1692, Jan in 1724. Op de kaart uit 1736 staat dit gebied aangegeven als "de heer de Wys bossen".[46]
- Maria getrouwd met Johan Wils die ook tot de moerliedencompagnie behoorde.[47]
- Adriana van Rucphen, getrouwd met Johan de Vroom. Uit dit huwelijk kwamen vier kinderen, maar het bezit kwam uiteindelijk terecht bij de jongste zoon Johan Francis. Die verhief het leen in 1704. Hij was "doctor in de medicijnen" en werd in 1702 door de Bredase moerlieden tot vaartmeester gekozen.[48] Hij overleed in 1714.

Uiteindelijk werd het leen van Van Rucphen in twee gedeeld. De westelijke helft hoorde in de 18e eeuw bij het grondbezit van Vrede Oord. Elisabeth Fr. Van Gool getrouwd met Hendrik van Amersfoort hield het leen, gevolgd door haar dochter Jacoba Christina van Amersfoort die huwde met de Rotterdamse koopman Cornelis Blondel. De oostelijke helft blijkt in 1832 geheel versnipperd te zijn. Dat is kennelijk het erfdeel Ida geweest, want op de kaart uit 1736 staat dit gebied aangegeven als "de heer de Wys bossen".[49] Volgens Verschuren werd hier een hakhoutcomplex aangelegd dat omheind was met houtwallen en sloten. Dat kreeg de naam "Het Ingeheynt" (1692) of "het Ingeheymt" (1751), welke naam door koppeling van het lidwoord aan de naam veranderde in "Tingeheind". Die naam veranderde vervolgens in "Dingeheind" en vervolgens in de huidige naam Dinge Eind. De voornamen van twee 19e eeuwse eigenaren, Dingeman Karre en Dingeman van de Zande zullen hier bij zeker een rol gespeeld hebben, zo meent Verschuren. In 1839 werd de naam "het Ingeheimt" ook gebruikt voor de Nieuwe Hoeve.[50] Tot zover de eigendomsontwikkeling van het Dinge Eind.

Hoe het eigendomsverloop van het eigenlijke Vrede Oord precies was is niet duidelijk. Het lijkt alsof het geheel in handen kwam van Ida van Bernaige en Dionijs van Rucphen en vervolgen van hun dochter Adriana en Johan de Vroom. Bij diens overlijden omvatte het landgoed zowel het oude deel van Bernaige als ook het westelijk deel van het Dinge Eind. Op de kaarten uit 1736 en1746 staat ene "heer De Vroom" als eigenaar aangegeven, waarmee waarschijnlijk Arnold de Vroom bedoeld wordt.[51] Vervolgens kwam het landgoed in handen van Elisabeth van Gool, die gehuwd was met Hendrik van Amersfoort. Hun dochter Jacoba Christina Barbera van Amersfoort erfde het. Zij woonde te Breda

---

[43] Kappelhof, 2002, 154. De Kaart van de Tachtig Bunder te Zundert, 1650, werd gemaakt om de aandelen van Wils in de Tachtig Bunder aan te geven.
[44] Gemeentearchief Breda, Notarieelarchief 1130 akte 94 dd 22 juni 1786.
[45] Kappelhof, 2002, 151.
[46] Kaart van bezittingen H. Snellen in het Oud Huis te Zundert, 1736.
[47] Kappelhof, 2002, 154.
[48] Gemeentearchief Breda, Collectie De Grez, nrs. 3 (1702), 21a (1797); Gemeentearchief Breda, Boedelinventarissen, 1714, J. de Vroom.
[49] Kaart van bezittingen H. Snellen in het Oud Huis te Zundert, 1736.
[50] Verschuren, 1987, 38, Buiks, 2004, deel 2, 40 en 91.
[51] Buiks, 2004, deel 2, 19: Arnold de Vroom betwiste een koop in de Begijnemoeren, 1738.

maar trouwde in 1787 met de Rotterdamse koopman Cornelis Blondel. Na 1800 kwamen ze in Breda wonen, waar Cornelis in 1809 overleed.[52] Jacoba overleed in 1836. In 1832 bestaat het landgoed vrijwel exact uit dezelfde gronden als in 1670 plus de westelijke helft van het Dinge Eind. In 1837 kwam Vrede Oord in handen van de Bredanaar Adriaan Frans Snollars die het weldra verkocht aan de Rotterdamse koopman Frans Marie Bellini. Schuur C bij Vrede Oord werd in 1844 voor Frans van Bellini omgebouwd tot woning en ook liet hij toen twee huisjes bouwen tegenover het Nieuw Huis. In 1888 werd Vrede Oord verkocht aan Maria Bellini, getrouwd met Cornelis Ooms en woonachtig in Rotterdam. In 1923 kocht de naastwonende boer Cornelis Goossens het huis dat na zijn overlijden in 1938 in bezit kwam van zijn weduwe Johanna Krijntjes. Na een deling tussen de erfgenamen in 1958 kwam het huis in 1964 in handen van Adrianus Goosens, zoon van moeder Krijntjes. Deze liet het huis in 1965 afbreken.[53] Op dit moment is het boerderij van Vrede Oord en nog één groot perceel eigendom van de heer W.J.A.M. Jochems, die er zijn boomkwekerij heeft.

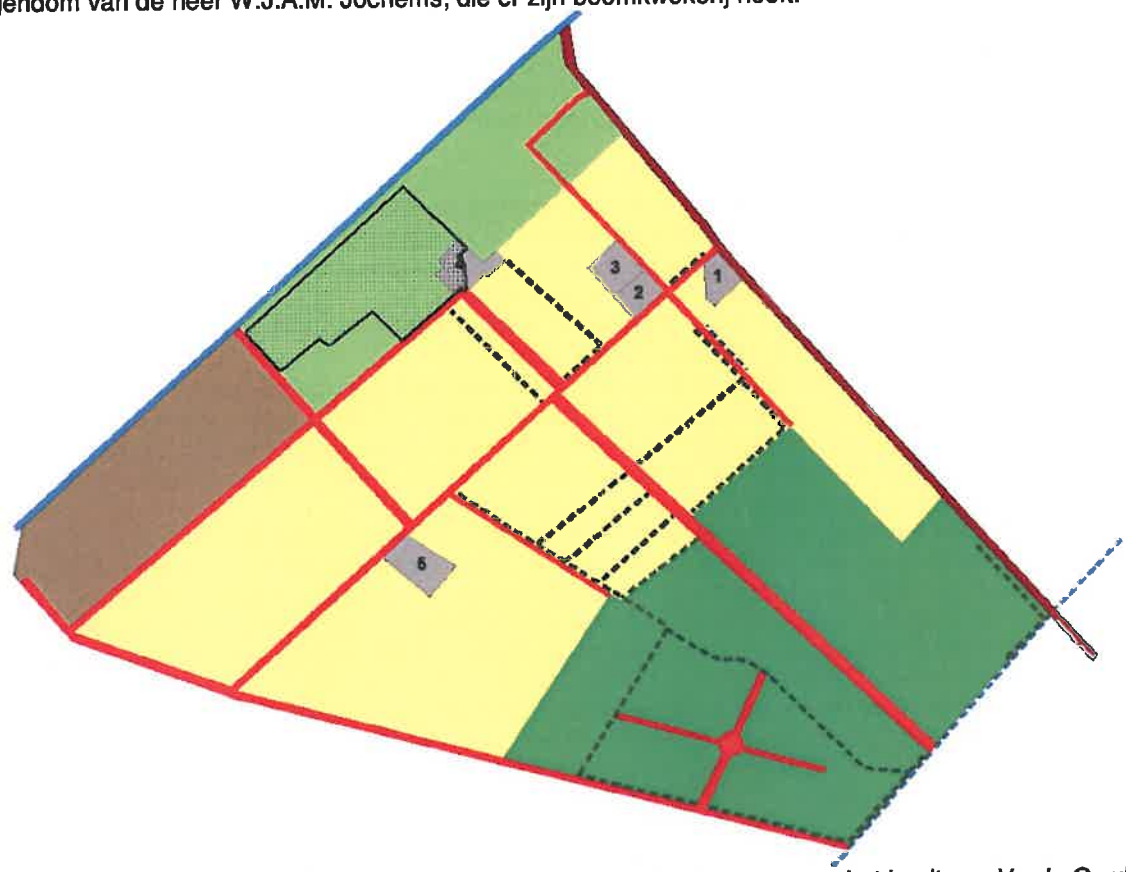

Het landgoed van Peter van Bernaige ca 1675 en gestippeld het restant van het bezit van Vrede Oord in 2011.

[52] Overleden op 4 januari en begraven op 7 januari 1809 te Breda . De begrafenis kosste 133 gld 14 stuivers. Een normale begrafenis kostte in die dagen 4 tot 6 gulden. De hoge kosten zaten in 72 gulden voor klokkenluiden, 25 "extra begraeven", 12 voor het baarkleed (normaal 1 of 2 gld), 3 rijksdaalders voor een rouwkoets (niet gebruikelijk). Begraafposten in de rekeningen van de Grote Kerk 1806-1811, Breda. Rotterdamse Courant 10 januari 1809.

[53] Verschuren, 1987, 50; notities uit het kadaster.

Het landhuis Vrede Oord

Vermoedelijk werd het landhuis Vrede Oord door Jacoba van Amersfoort of haar ouders gebouwd in de jaren 1782 – 1801. Het was een huis met verdieping en zadeldak. Boven vijf ramen, beneden twee maal twee met in het midden de ingang. Oude foto's laten zien dat daarvoor een soort warande met veel klimop getimmerd was.

Huize Vrede Oord aan de voorzijde. Prentbriefkaart.

Aan de achterzijde had het huis alleen een gelijkvloers, met een koekoek voor de zolder. Met de linkerzijde was het huis vastgebouwd aan de boerderij waarop een klokkentorentje met klok stond en na restauratie nu opnieuw staat. Het gebouw was bepleisterd en op basis van de foto's van het huis in welstand is de ouderdom moeilijk te schatten. Bij de sloop was het in ieder geval erg onderkomen. Aan de hand van de hier getoonde foto's en van foto's die tijdens de sloop genomen zijn, komt Wies van Leeuwen tot volgende bevindingen :

- Het pand dateert vermoedelijk uit de 18e eeuw. Aan de bakstenen van de voorgevel is te zien dat we hier te maken hebben met een 19e eeuwse verhoging. De bakstenen van de gelijkvloerse verdieping bestaan uit schoon metselwerk; die van de 1e verdieping lijkt eerder op vuil metselwerk. Door de bepleistering is dit weggewerkt.
- Ook aan de raamkozijnen is te zien dat de gelijkvloerse verdieping uit de 18e eeuw dateert. Dit zijn zware raamkozijnen die een dragende functie hebben. De raamkozijnen van de 1e verdieping zijn veel lichter van constructie. Door middel van een balk wordt de raamopening opgevangen.
- De achterzijde is eenlaags met een dakkapel uit de 18e eeuw. Ook het grote kozijn aan de linkerzijde, dat erg zwaar is gemaakt, dateert uit de 18e eeuw.
- Aan de achterzijde is te zien dat het landhuis een vreemde knik maakt. De naastgelegen hoeve uit de 17e eeuw haakt in het landhuis. Dat men toch zo'n onlogische knik realiseert duidt erop dat het landhuis in een keer (althans de gelijkvloerse verdieping) getraceerd op de Lindenlaan heeft opgetrokken. Er moet dus een reden geweest zijn om een gebouw met allure neer te zetten.

Huize Vrede Oord aan de achterzijde, niet lang voor de sloop.

VERKOOPING
van de Buitenplaats
„VREDE-OORD",
te Zundert bij Breda.

De Notarissen H. C. F. VAN MENS, te Zundert, en Mr. T. M. T. RIETSTAP, te Rotterdam, zullen op na te melden dagen in, het openbaar Veilen en Verkoopen:

De Buitenplaats „VREDE-OORD", bestaande uit:

1°. Eene Heerenhuizing, bevattende 2 Voorkamers, Tuinkamer, 2 kleine Kamers, Gang, Keuken en Bijkeuken, Provisiekamer, onderscheidene Logeerkamers, Bloemen-Serre, Bloemenkamer, Paardenstal en Koetshuis, met daarbij staanden Koepel en daaraan gelegen Park met opgaande Boomen, Lusttuinen, Grond tot vermaak, Bloemenperken, Vijvers, prachtige Lanen, Moestuinen met Broeibakken, Boomgaarden enz.

2°. Eene Landbouwerswoning met Stalling, Schuur, Erf en Moestuin, gebruikt wordende door den Huurder der 1e Bouwhoef.

3°. Eene Landbouwerswoning met Waschhuis, Stalling, Schuur, Turfhuis, Kippenhok, Erf en Moestuin, gebruikt wordende door den Huurder der 2e Bouwhoef.

4°. Tuinmans- en Arbeiderswoningen, met Stalling, Erf, Moestuin en tiendvrij Bouwland.

5°. Tiendvrije Bouw- en Weilanden, tot de hiervoor vermelde Bouwhoeven behoorende.

6°. Weliggroeiende Schaar- en Dennenbosschen.

7°. Twee perceelen Turfveld.

De Buitenplaats heeft eene uitgestrektheid van 49 Hectaren 89 Aren 50 Centiaren, waarop groeien ongeveer 1900 meerendeels zware Boomen — de Dennenbosschen daaronder niet begrepen — en is zeer aangenaam gelegen in het Bosch- en Wildrijke De Heuven, onder de gemeente Zundert bij Breda, op eenige meters afstand van den Klinkerweg naar Rosendaal en Oudenbosch.

Het Buitenverblijf kan in gebruik worden aanvaard den 1e Juni a.s.

De Bouwhoeven zijn verhuurd tot half Maart 1888 voor eene huursom van f 485.— 's jaars.

De Verkooping zal worden gehouden te Zundert: de 1e Veiling tot inzet, Maandag 18 April 1887, ten Herberge van de Kinnemeer Strannus, in Den Vrachtwagen, en de 2e Veiling, tot finale toewijzing, Maandag 2 Mei 1887, ten Herberge van de Wed. W. Hanssmaar, in De Koornbeurs, beide dagen 's middags te 12 uren.

Ter besichtiging der Goederen gelieve men zich te wenden tot den Tuinman Kruijntjes, op Vrede-Oord.

Nadere inlichtingen zijn te bekomen ten Kantore van voornoemde Notarissen.

Verkoopaankondiging van Vrede Oord in het Nieuws van de Dag van 1 april 1887.

In de advertentie die de verkoop in 1887 aankondigde, werd het huis als volgt omschreven:[54]
Eene heerenhuizing, bevattende 2 voorkamers, tuinkamer, 2 kleine kamers, gang, keuken en bijkeuken, provisiekamer, onderscheidene logeerkamers, bloemenserre, bloemenkamer, paardenstal en koetshuis, met daarbij staande koepel en daaraan gelegen park met opgaande boomen, lusttuinen, grond tot vermaak, bloemenperken, vijvers, prachtige lanen, moestuinen met broeibakken, boomgaarden enz.
Nu is dat uiteraard makelaarstaal, maar we zien toch enkele onverwachte elementen: de serre, paardenstal en koetshuis en de koepel. Deze zijn niet op de beschikbare foto's te zien en waren misschien al in de vroege 20e eeuw afgebroken.

De advertentie beschrijft ook de rest van het landgoed, dat toen bijna 50 hectare groot was. Er stonden 2 boerderijen (een aan het landhuis en de andere is het Nieuw Huis), tuinmans- en arbeiderswoningen (dat zullen de twee huisjes uit 1844 zijn), tiendvrij bouwland en weiland, hakhout en dennenbossen, 2 percelen turfveld. Op het landgoed stonden in 1887 ongeveer 1900 zware loofboomen en dan nog dennenbos. De Rucphense Weg heet een klinkerweg.

[54] Nieuws van de Dag van 1 april 1887.

Den Anker

Het bezit van Jan Roelants werd in 1678 gekocht door Philip George Jonckheim. In 1711 verdeelde hij het in twee onderdelen: het huis Den Anker en het Oud Huis met de Kleine hoeve. Het huis Den Anker werd gekocht door Paulus Paulus Snellen, kleinzoon van Willem Snellen. Deze strook langs de weg ging dan over naar zijn neef P.P.P. Snellen. In 1792 overleed hij en liet hij Den Anker na aan Maria Heijblom bij wie hij inwoonde. Zij verkocht het echter aan Jan Kerstens. Diens weduwe staat in 1832 genoteerd als eigenaresse. Haar kinderen Jan en Cornelis erfden Den Anker maar zij overleden beiden in 1859. In de 19e eeuw hebben de Van der Hoevens nog geprobeerd Den Anker te kopen, maar dat ging niet door toen de weduwe van Cornelis hertrouwde met Marinus de Beer. De familie De Beer bezit het huis nog steeds.[55] Op het huis staat een windvaan in de vorm van een hazewindhond. Dat symbool is afkomstig uit het familiewapen van de Snellens. Den Anker werd gerestaureerd en in 1998 ontving het de Nationale Monumentenprijs.

Oud Huis en Kleine Hoeve

Het oud Huis, de Kleine Hoeve en de bijhorende gronden kwamen in 1711 in handen van de toenmalige pachter Jan Cornelis Bogaerts. Deze verkocht dat alles in 1734 aan Hendrik Snellen, waarmee de perceelsgroep toegevoegd werd aan het landgoed De Moeren.[56] Twee jaar later werd van het bezit van Hendrik Snellen een fraaie kaart op perkament gemaakt.[57]

De Moeren

Willem Snellen had in 1646 samen met vele anderen een blok van Tachtig Bunder (103 ha) over de Bredase Turfvaart ingenomen om daar turf te laten graven. In 1657 kreeg hij de lange strook van de 79 bunder en 229 roeden (102 ha) als leen van de heer van Breda. Op de 79 bunder waren rond 1670 boerderijen gebouwd. Daarmee was de landhonger van de Snellens nog niet gestild. Pieter Snellen kocht ook nog een strook van het oude blok van de 225 bunder van Van Elderen (47 ha) en wilde rond 1700 nog meer: een groot blok over de Turfvaart en nog gronden richting de Pannenhoef die toen als Tweuwenhoefke werd aangeduid.[58] In 1735 werd een kaart gemaakt waaruit blijkt dat deze plannen gingen over 48 bunder 304 roeden (62 hectare) rond het Zandloperven (bij de camping Priem) die door Pieter Snellen waren ingenomen, een blok van 310 hectare ten noordoosten van het Kievitsmeer (tussen Hazenmerenstraat en Sprundelse Baan) en bij de Pannenhoef, die op naam stonden van Hendrik Snellen.[59] De Snellens hadden toen dus, met de 26 hectare aan de zuidwestkant van de Rucphense Weg dus in totaal zo'n 650 hectare grond in handen! Vanaf 1777 was dit complex in handen van Govert George van der Hoeven die getrouwd was met Agata Snellen. Zij staat in 1832 nog als weduwe Snellen als eigenaresse in het kadaster ingeschreven.

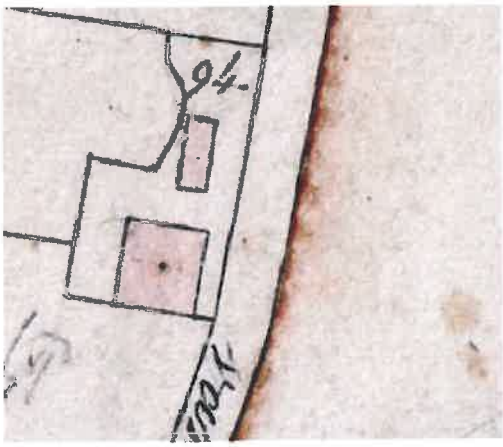

Herenhuis De Moeren op de kadasterkaart en in het echt

---

[55] Brekelmans, 1954, 78.
[56] Verschuren, 1987, 38.
[57] Kaart van bezittingen H. Snellen in het Oud Huis te Zundert, 1736.
[58] Kaart van gronden bij De Moeren in Zundert, ca 1700, tussen 1677 en 1706.
[59] Kaart van door P. en H. Snellen ingenomen gronden te Zundert, 1735.

Van 1711 – 1792 gebruikten de families Snellen en Van der Hoeven de herenkamer van Den Anker. Blijkbaar leidde een verstoorde relatie met de weduwe Kerstens ertoe dat in 1818 een eigen herenhuis gebouwd werd. In 1832 staan daar twee gebouwen: het herenhuis en de zogenaamde Engelse schuur. Beide staan er nog. Men zou dan verwachten dat de schuur ook van 1818 dateert, maar Verschuren trof in deze schuur op een staander van het gebint duidelijk de inscriptie "Ao 1665" aan.[60] De conclusie moet dus zijn dat deze schuur, of toch minstens een deel van het gebint, in 1818 naar hier verplaatst is. Mogelijk is dit één van de schuren die "verdwenen" bij het nabije Oud Huis. Daarbij valt dan op dat de schuur die daar nog wél staat dezelfde versiering heeft als de schuur bij het herenhuis uit 1818. Schuren waren destijds "roerend" goed. De pen-en-gat verbindingen lieten toe het bouwsel eenvoudig uiteen te nemen, op een kar te laden en elders weer op te bouwen. De schuur bij het Hooghuis van Gageldonk in Princenhage werd in 1627 gereed gemaakt in Eersel, vervoerd en dan in Princenhage opgezet.[61] Daar is de verhuisafstand hier in de Moeren (120 meter) een peuleschil bij! Het klokkentorentje op het huis werd mogelijk door de kadasterlandmeters als meetpunt gebruikt omdat het zo nadrukkelijk met een puntje op de kaart aangegeven staat. Het huis, Rucphense Weg 37, is rijksmonument (nummer 41123) maar in de beschrijving wordt de schuur helemaal niet genoemd!

Ergens in de jaren 1820 – 1838 werd aan de noordwestrand van het landgoed De Moeren een koepeltje gebouwd met vrij uitzicht over de heide. Het werd voor het eerst opgemerkt dor de militairen die in 1838 hier de topografische kaart opnamen.[62] Een rechte beukenlaan, de Koepeldreef, verbindt het herenhuis uit 1818 met dit koepeltje op de grens van het nogal dicht begroeide De Moeren en de open velden van De Eldert. De dreef en het koepeltje zijn er nog.

Op het landgoed De Moeren werd al voor 1838 ten zuiden van de Prof. H. van der Hoevenstraat bos aangeplant, met daarin elkaar kruisende dreven met bij de kruisingen ronde open ruimten, "rondeel" genaamd. Deze bossen bestaan nog grotendeels en behoren dus met hun tweehonderdjarige ouderdom tot de "oudere bossen" van Noord-Brabant. De gronden ten noorden van de Prof. H. van der Hoevenstraat werden al rond 1670 ontgonnen voor de landbouw. Hier staan de drie boerderijen Kleine Anker, Dreefwijk en Heiwijk.

[60] Verschuren, 1987, 147, noot 185 bij tekst op blz. 48.
[61] Leenders, 1977, 71
[62] Veldminuut van de topografische kaart 1837; latere topografische kaarten.

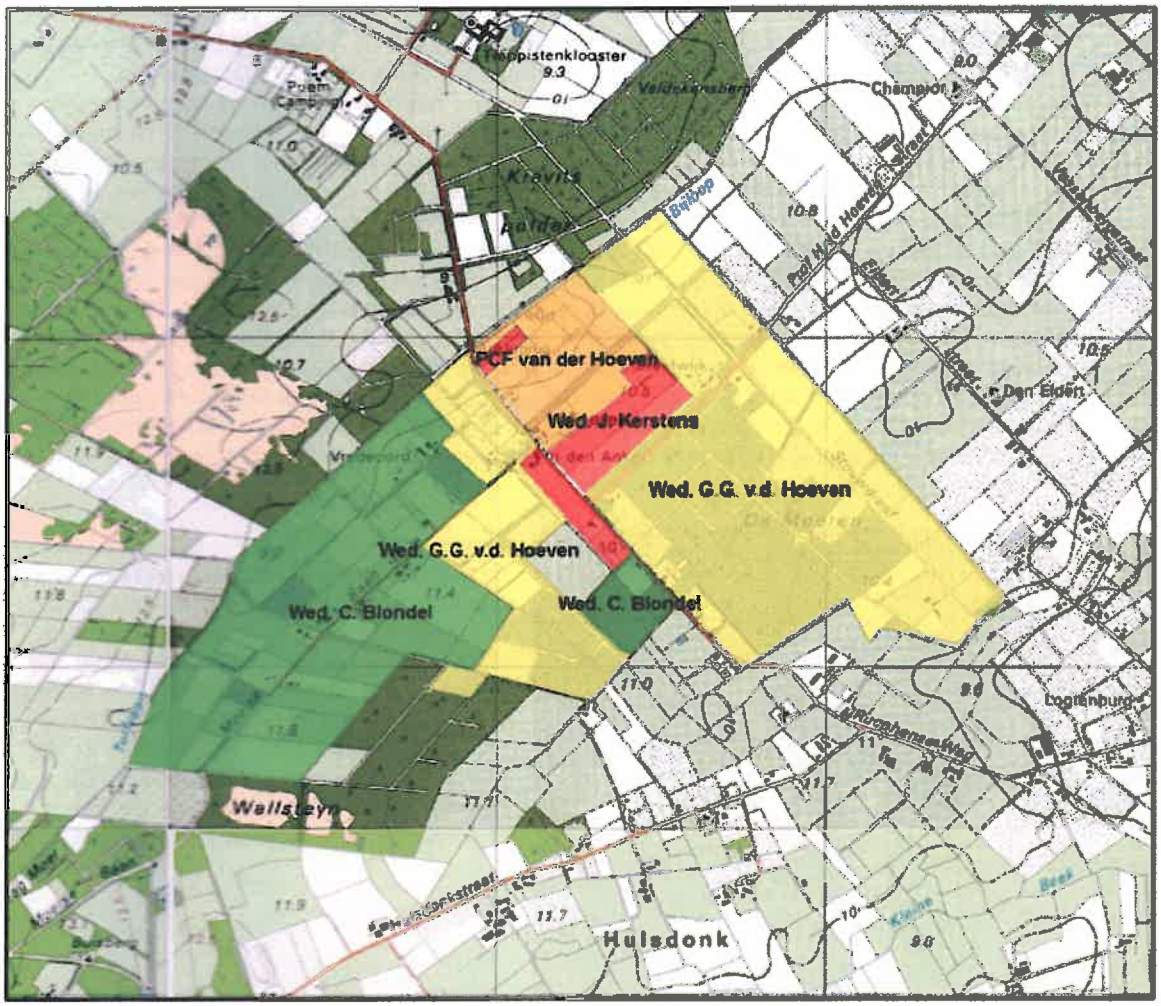

Bezitsverdeling in 1832 voor zover ten zuidoosten van de Bredase Turfvaart.

De Verlichting in de Moeren

Daar landgoedeigenaren aanzienlijke stedelingen of militairen waren, die op de hoogte waren van de ontwikkelingen van hun tijd, zien we in de achttiende eeuw dat zij op hun landgoedhoeven allerlei landbouwkundige experimenten beginnen te doen. Op die experimenten houden ze graag toezicht, zodat de hoeve niet al te ver van het huis moet staan. Dat past wel bij de stijl van die tijd, volgens welke weiden en akkers in de tuin/parkomgeving ingepast kunnen worden. Men moet die landbouwexperimenten niet onderschatten. Enkele van de eerste Canadase Populieren van de Lage Landen stonden op het landgoed Valkenberg bij Chaam.[63] Walvistraan, salpeter en stadsmest werden over de Bredase Turfvaart naar het landgoed De Moeren in Zundert en naar de hoeven van De Wyse en Snellen bij Achtmaal gebracht. Vandaar dat die ontginningshoeven allemaal langs de Bredase Turfvaart liggen. Toen men in 1710 een plaatsje zocht voor een windmolen ten zuiden van Princenhage, viel een perceel aan de turfvaart af, omdat het te duur was juist doordat men er gemakkelijk mest heen kon brengen.[64] Het transport van mest over de turfvaart was een voor de hand liggende oplossing voor hét grote probleem van de Zand-Brabantse boer in die tijd: mestgebrek.

Later in de 18e eeuw werd het gebruik dat de heren bijeenkwamen in geleerde verenigingen of liever nog in academies. Daar werd dan nagedacht over manieren waarop de wereld verbeterd kon worden, meer speciaal hoe onnutte heidegronden nuttig gemaakt konden worden. Men wisselde ervaringen met experimenten uit, becommentarieerde elkaar en tussen door werd er nog wat andere nieuwtjes uitgewisseld. Op 3 mei 1775 hield de Antwerpse geneesheer J.B. de Beunie in de Académie Impériale

[63] Buis, 1985, 871 - 885.
[64] Leenders, 1976, 37.

et Royale des Sciences et Belles-Lettres te Brussel een betoog over de problematiek van het heide-ontginnen. Volgens hem kan men schrale grond met een overdaad aan mest wel tot enige opbrengst brengen, maar zodra de bemesting vermindert, keert de heide weer terug. Hij illustreerde dat met twee voorbeelden, een te Hoogstraten en de andere te Zundert in de Moeren. In De Moeren zou dr. Hendrik Snellen, ook geneesheer maar dan in Rotterdam, meer dan 700.000 guldens besteed hebben aan het vruchtbaar maken van de heide. Ondanks alle zorg zou het terrein toch weer heide geworden zijn.[65] Verschuren wees op de onwaarschijnlijkheid van dat bedrag van 700.000 gulden. De aankoopsom van die gronden ten noordoosten van De Moeren bedroeg slechts 3000 gulden. De jaaromzet van een van de grootste ijzerfirma's van Nederland, die van Hoffmann die we nog gaan tegenkomen, bedroeg in die jaren 300.000 gulden, bij een winst van 20.000 gulden. Bovendien kwamen daar toch drie landgoederen tot stand, de Oude Buise Heide, Champignon en Pannenhoef. Het landbouwareaal is daar in de loop van de 18e en 19e eeuw nauwelijks veranderd. Verschuren bekeek dan de figuur van De Beunie nader. Hij bleek te behoren tot de Fysiocratische School die alle staatsbemoeienis (dus ook belastingvrijdom voor pas ontgonnen grond!) afwees en landbouw als hét optimale grondgebruik aanwees. Bosbouw werd verafschuwd. De Beunie meende verder dat eerst de bodemtextuur verbeterd moest worden (bijvoorbeeld door bijmengen van veel klei) eer er met mest iets nuttigs bereikt kon worden. Hoe Hendrik Snellen er tegenaan keek is niet bekend, maar als arts in Rotterdam zal hij in ieder geval behoorlijk geïnformeerd geweest zijn. Verschuren vermoedt dat Snellen van zijn landgoederen vooral een aangename omgeving wilde maken en dat was natuurlijk in de ogen van De Beunie heel erg fout. Ook de pastoor van Klein Zundert vond het maar niets wat er in de heide gebeurde.[66] Hij mopperde dat het een wildernis was, maar vermeldde pal erachter wel de tiendopbrengsten. Je zou haast denken dat Snellen niet goed lag bij De Beunie en de pastoor. Anderzijds moeten we vaststellen dat er op die enorme oppervlakte, het gaat om zo'n 1000 hectare, toch wel erg weinig boerderijen tot stand kwamen en de oppervlakte cultuurland erg gering bleef. De landgoederen bestonden, voor zover ontgonnen, uiteindelijk vooral uit bossen. En bossen deugden in de ogen van De Beunie dus niet. Bovendien lijkt de kritiek van De Beunie vooral jongere ontginningen van Snellen buiten de landgoederen Vrede Oord en De Moeren te betreffen.

De Rotterdamse connectie had in 1763 nog een onverwacht gevolg. In Rotterdam had de daar woonachtige West-Faalse ijzermagnaat Hoffmann aan het stadsbestuur gevraagd om ongeveer ter plaatse van het huidige Witte Huis aldaar, dus in het hartje van de stad, een ijzerpletmolen en een glasblazerij te mogen oprichten. Het stadsbestuur had dat geweigerd wegens de te verwachten herrie en het brandgevaar. Ergens in een Rotterdamse salon zal Hoffmann dokter Snellen ontmoet hebben en dit probleem, deze hindernis voor zijn ondernemerschap, ter sprake gebracht hebben. Snellen moet daar gezegd hebben: "kom naar Zundert, daar hebben we een heel grote stille heide, een kanaaltje dat de ijzerpletmolen kan aandrijven en een dorpsbestuur dat het wel goed zal vinden." Zo gebeurde en in 1763 verkreeg Hoffmann voor 50 jaar toestemming voor die ijzerpletmolen. Die werd gebouwd precies op de grens tussen Princenhage en Rijsbergen en bestond uit een door het water van de turfvaart aangedreven slagmolen, een huis voor de bazen en een huis waar zeven West-Faalse smeden in werden ondergebracht. De taak om de turfvaart open en schoon te houden kwam nu op de ijzermolen te rusten, waarmee dat probleem ook opgelost was. Immers nu er geen transport van turf meer was, dreigde de vaart dicht te groeien en vol te slibben en dan kon er ook geen mest meer overheen aangevoerd worden en stagneerde de waterafvoer van zuidwestelijk Zundert. Naar verluidt werden op de ijzermolen onder andere de ijzeren velgen van de wielen van het leger van koning Willem I gesmeed. De initiaftiefnemer Hoffmann leverde kanonnen aan het leger van de Republiek, maar die werden elders gemaakt. In 1818 werd, ter voorbereiding van een nieuw octrooi om de turfvaart te gebruiken, die vaart tussen de Achtmaalse Brug en de IJzermolen in detail in kaart gebracht.[67]

---

[65] Van der Hoeven, 1920, 319.
[66] Verschuren, 92 – 93; Van der Hoeven, 1920, 319 – 320.
[67] Kaart van de Bredase Turfvaart van de Achtmaalse Brug tot de IJzermolen, schets, 1818; en de netkaart, 1818.

Detail uit de kaart van de Bredase Turfvaart van de Achtmaalse Brug tot de IJzermolen, netkaart, 1818, gedeelte langs De Moeren (aangeduid met "Verhoeven") en Vrede Oord (aangeduid met "Blondel"). Helemaal rechts worden bij Vrede Oord visvijvers vermeld.

Intussen had de techniek van de ijzerproductie ook niet stil gestaan en het pletten van ijzer zoals hier gedaan werd, werd een bewerking die geheel uit de tijd was. In 1852 werd de molen verbouwd tot oliemolen, maar ook dat wilde niet meer en in 1856 kwam de machine stil te staan.[68]

[68] Van der Hoeven, 1920, 322; Leenders, 1976, 40 – 42.

Vrede Oord, de laatste 200 jaar

Verrassenderwijs in de laatste tweehonderd jaar niet veel veranderd op en om Vrede Oord. Natuurlijk veranderde de landbouw geheel van karakter, werden wegen verhard, boerderijen gebouwd en verbouwd en verdween zelfs het landhuis Vrede Oord. Maar de landschappelijke structuur overleefde die periode met glans, zelfs de ruilverkaveling werd heel goed doorgekomen. Aan de hand van een reeks topografische kaarten wordt gekeken wat er zoal gebeurde.

Vooraf iets over de wijze waarop de topografische kaarten tot stand kwamen. Vóór de 19e eeuw werden kaarten vaak gemaakt met een speciaal doel en voor een beperkt gebied. De kaarten die hierachter in de kaartenlijst genoemd worden, zijn alle van dat type. De heer van Breda gaf een blok grond uit en liet daarvan een kaart maken, of de eigenaar van de Moeren liet zijn landgoed in kaart brengen. Ook later bleef men uiteraard dergelijke doel-kaarten maken. We beginnen onze vergelijking met een doelkaart: Kaart van bezittingen H. Sneilen in het Oud Huis te Zundert, 1736.
De grote vernieuwing, in de Zuidelijke Nederlanden al rond 1775 gerealiseerd met de kaarten van de graaf van Ferraris, was het systematisch op een vaste schaal in kaart brengen van het gehele land. In Nederland was het wachten op de invoering van het kadaster. Daarvoor werd het hele land, meestal op schaal 1:2500, heel gedetailleerd in kaart gebracht ten behoeve van de belastinginning. In Zundert gebeurde dat vanaf 1819. Landelijk was dit werk in 1832 gereed.
Intussen scheidde België zich af en lag het Nederlands leger in Noord-Brabant, met een hoofdkwartier te Tilburg, een groot kamp bij Gilze en een Koninklijke Militaire Academie in Breda. Van uit Breda en Gilze gingen de militairen topografische kaarten maken: twee initiatieven tegelijk. Uiteindelijk resulteerde dit in één kaartserie voor heel Nederland. De werkwijze was als volgt. De kadasterkaarten werden verkleind en de verkleiningen gingen mee op de rug van het paard het veld in. Vanaf de paardenrug vroegen de militairen zich af of ze een lijntje dat op de kadasterkaart stond ook in het veld konden zien. Zo ja, dan tekenden ze in wat ze zagen: sloot, heg, bomenrij... Voorts kleurden ze de velden in overeenkomstig het grondgebruik. Nieuwe lijnen werden toegevoegd, onzichtbare lijnen werden geschrapt. Verder werden de gebouwen ingetekend en namen op de kaart gezet. Zo ontstond dus een geheel nieuwe actuele kaart: de veldminuut. De omgeving van Vrede Oord werd in 1838 verkend door J.J. Demoulin, L.J. von Motz. Vervolgens werd de veldminuut netjes overgetekend zodat de net-kaart ontstond. Voor Vrede Oord gebeurde dat door P.P. van Gorkum.

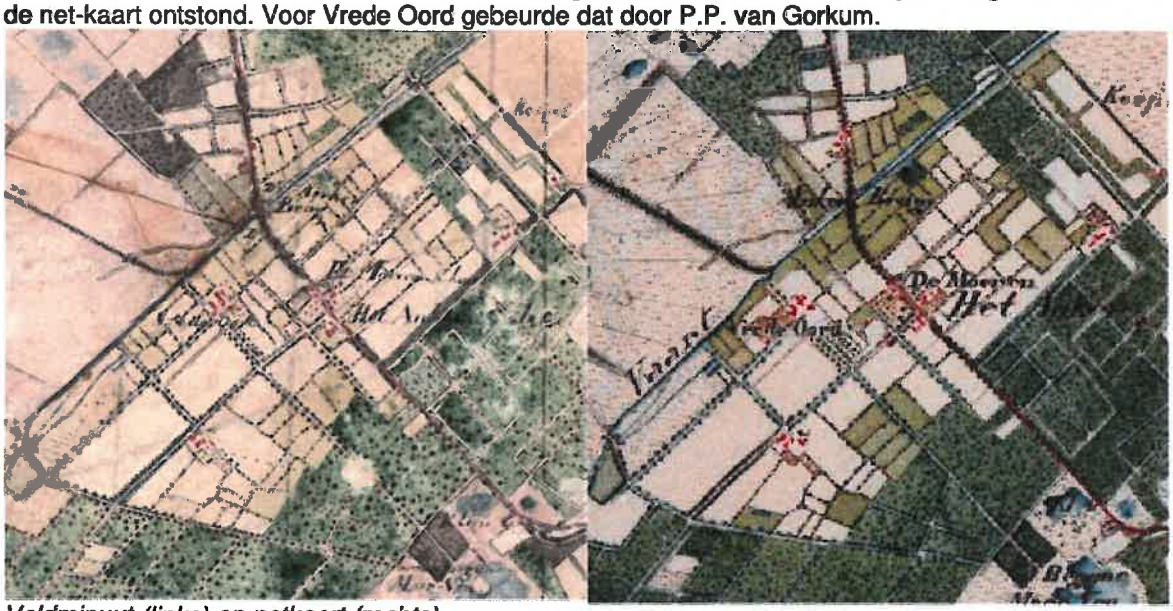

Veldminuut (links) en netkaart (rechts).

De netkaart is door de sprekender kleuren veel helderder dan de veldminuut, maar bevat als het goed is precies dezelfde informatie. Op de veldminuut is die uit de eerste hand, de netkaart is een goede kopie. Beide zijn hier in Zundert op schaal 1:25.000 getekend.

Deze kaarten waren handgetekend en uniek. Dat is in het gebruik onhandig. Daarom werden vanaf 1849 steendrukkaarten uitgebracht, nu op schaal 1:50.000. Behalve dat alles daar dus veel kleiner op

staat en de kleuren door arceringen vervangen zijn, leveren die kaarten geen nieuwe informatie op. Bij latere edities werden grote veranderingen, zoals de aanleg van nieuwe wegen, spoorlijnen en kanalen, wel aangegeven. Veranderingen op kleine schaal in het binnenland, bijvoorbeeld hier bij Vrede Oord, kwamen niet op de kaart: men wist ze gewoon niet!

Tot er weer eens wat verkenners langs kwamen. Dan verandert de kaart ineens met alle veranderingen die sinds de vorige opname (hier dus 1838) waren opgetreden en voor zover de nieuwe verkenners die opmerkten. Door kaartvergelijking is te ontdekken wanneer er weer een nieuwe verkenning uitgevoerd en in de kaart verwerkt is. Dat maakt dat er wel veel kaart-edities zijn, maar veel minder voor ons doel bruikbare actuele kaarten. Dat verandert met de komst van de luchtfotografie. Vanaf 1932 werden de nieuwe topografische kaarten gemaakt op basis van recente luchtfoto's, aangevuld met verkenningen in het veld om duistere zaken op te helderen. Van dan af is er ongeveer om de tien jaar een actuele kaart beschikbaar, terwijl natuurlijk ook de luchtfoto's zelf als primaire bron gebruikt kunnen worden. Op zo'n foto zijn ook sporen in akkers te zien die niet op de kaart afgebeeld werden.

Bij het vergelijken van kaarten moet ook rekening gehouden worden met de kaartlegenda. De kaarten van rond 1900 beelden heggen en houtranden veel breder af dan eerdere of latere kaarten, wat uiteraard een heel andere perceptie van het landschap geeft, zonder dat er echt iets veranderd is.

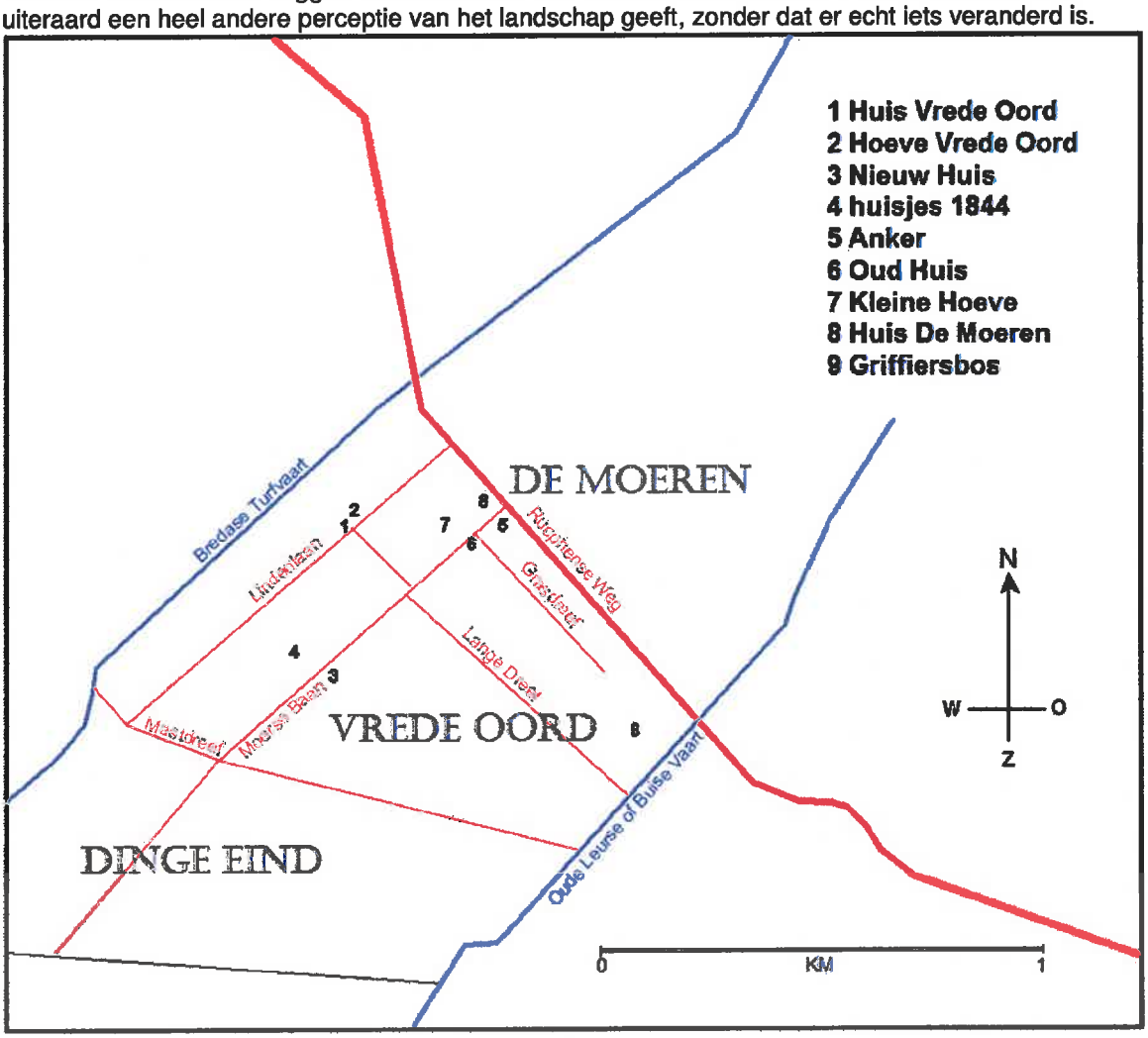

Overzicht van de hierna gebruikte namen – ter oriëntatie.

1736

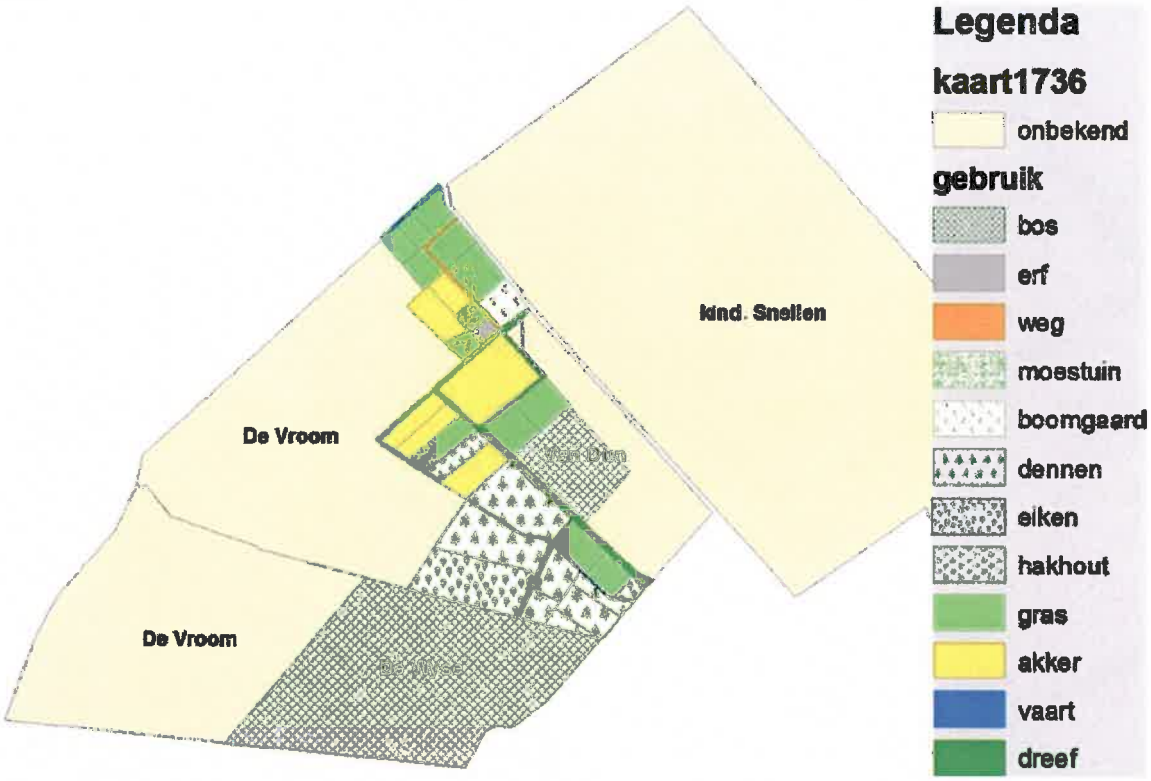

Bovenstaande kaart is een interpretatie van de perkamenten kaart uit 1736 die alleen het bezit weergeeft dat hoorde bij Het Oud Huis, dat op het grijze perceel "erf" stond.[69] Rond dat huis was er een afwisseling van akkers en grasland, met vlak bij het huis een boomgaard en een moestuintje. Verder naar het zuiden lagen dennenbossen en eikenbossen en er was een perceeltje hakhout. Enkele dreven verbinden de percelen, maar de weg van het huis naar de Bredase Turfvaart was niet met bomen beplant. Ook zijn aangegeven de bossen van de heren Van Dun en De Wyse (groengeruit). De heer de Vroom was in 1736 eigenaar van het landgoed Vrede Oord.
Direct achter Den Anker (niet op de kaart) en in het dennenbos staan op de kaart nog turfvaartresten aangegeven. Die sloten kennelijk aan op de Oude Leurse of Buise Vaart die ooit op de zuidoostgrens van het gebied liep.
In de geel gekleurde gebieden waren er natuurlijk ook percelen, lanen en hoeven, maar die werden op de kaart van 1736 niet afgebeeld en zijn op deze reconstructie dus ook niet ingetekend.

[69] Kaart van bezittingen H. Snellen in het Oud Huis te Zundert, 1736.

1838, netkaart

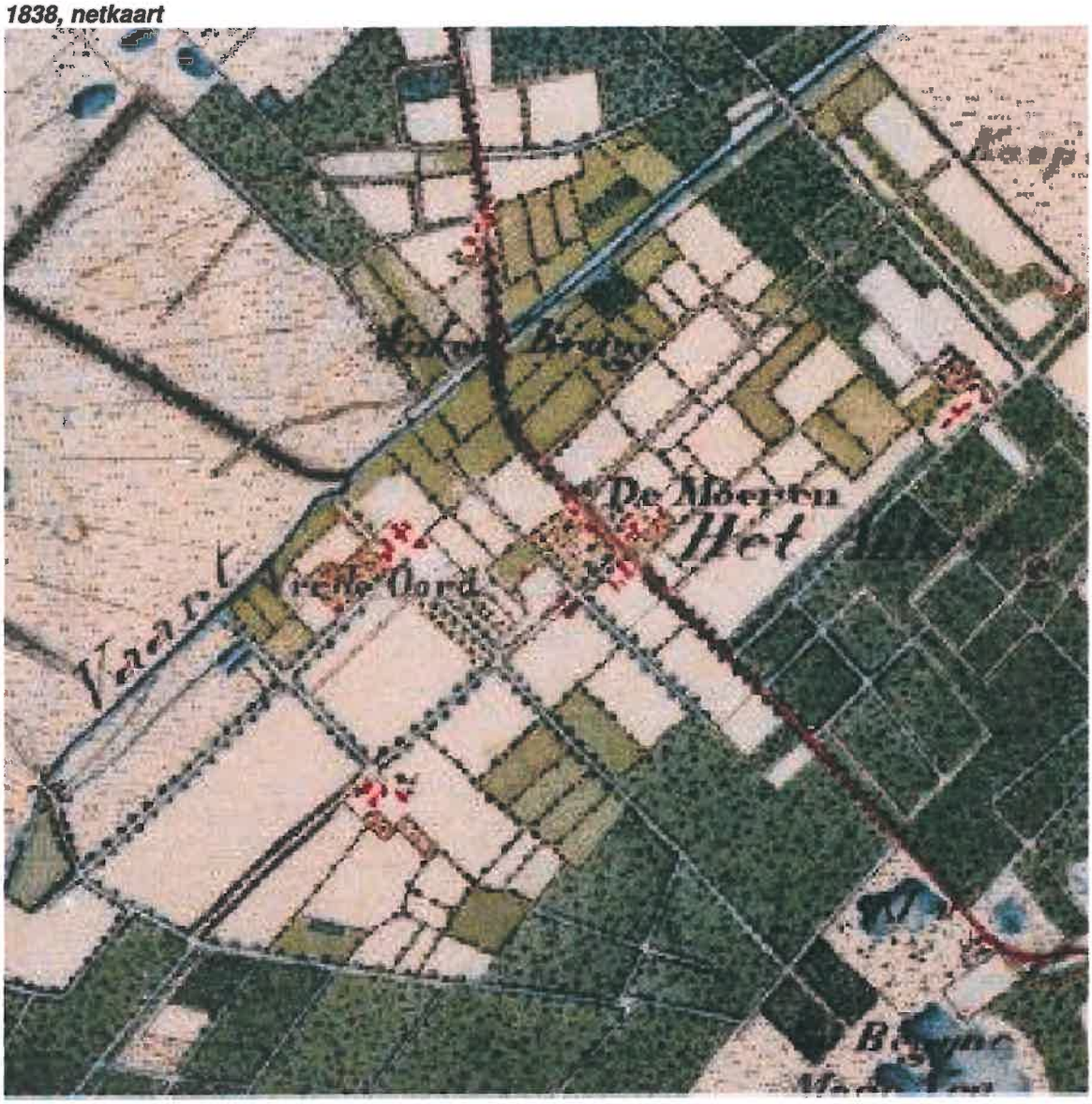

Nu hebben we een beeld van het gehele gebied. De in 1736 aangegeven bossen blijken er merendeels nog steeds te zijn. Ze zijn amper uitgebreid. We herkennen de laantjes uit 1736. Tussen de Lindenlaan en de Moerse Baan en ook aan de zuidoostzijde daarvan liggen vooral akkers. Langs de Bredase Turfvaart ligt in het westen natte heide met sloten en poelen, maar dichter bij Vrede Oord zijn het weiden met begroeiing op de perceelsranden. De dubbele visvijver is duidelijk aangegeven. Ten zuiden van Den Anker liggen nog wat weitjes met begroeiing op de perceelsranden. Ten oosten daarvan en in het Dinge Eind stond hoofdzakelijk loofbos, in feite vooral hakhoutbos. De oranje percelen bij de boerderijen zijn moestuinen. Ten zuidoosten van Vrede Oord staat een partij bomen. Dat is de oprijlaan in het Engels Bos en de Lentehof. Ten zuiden van het Nieuw Huis is een leemkuil aangegeven.[70]

Het rechthoekig wegenpatroon is duidelijk aanwezig en langs de wegen staan meestal bomen: het zijn dus lanen. Het zuidwestelijke deel van de Moerse Baan had geen bomen maar lag als een dijkje tussen sloten, wat op de veldminuut duidelijker te zien is. De Rucphense Weg is ook een laan en is al verhard waarbij in het zuidwesten een bocht afgesneden is zodat de koetsen er op maximale snelheid door heen kunnen. Ook toen al! In 1856 werd de Rucphense Weg een provinciale weg. Misschien werd daarvoor de verharding verbeterd. In ieder geval kwam er bij Den Anker een tol op deze weg.[71]

---

[70] Waterpoel op de kaart. Toponiemen wijzen erop dat het een leemkuil was. Bulks, 2004, kaart I2.
[71] Brekelmans, 1954, 79.

1894

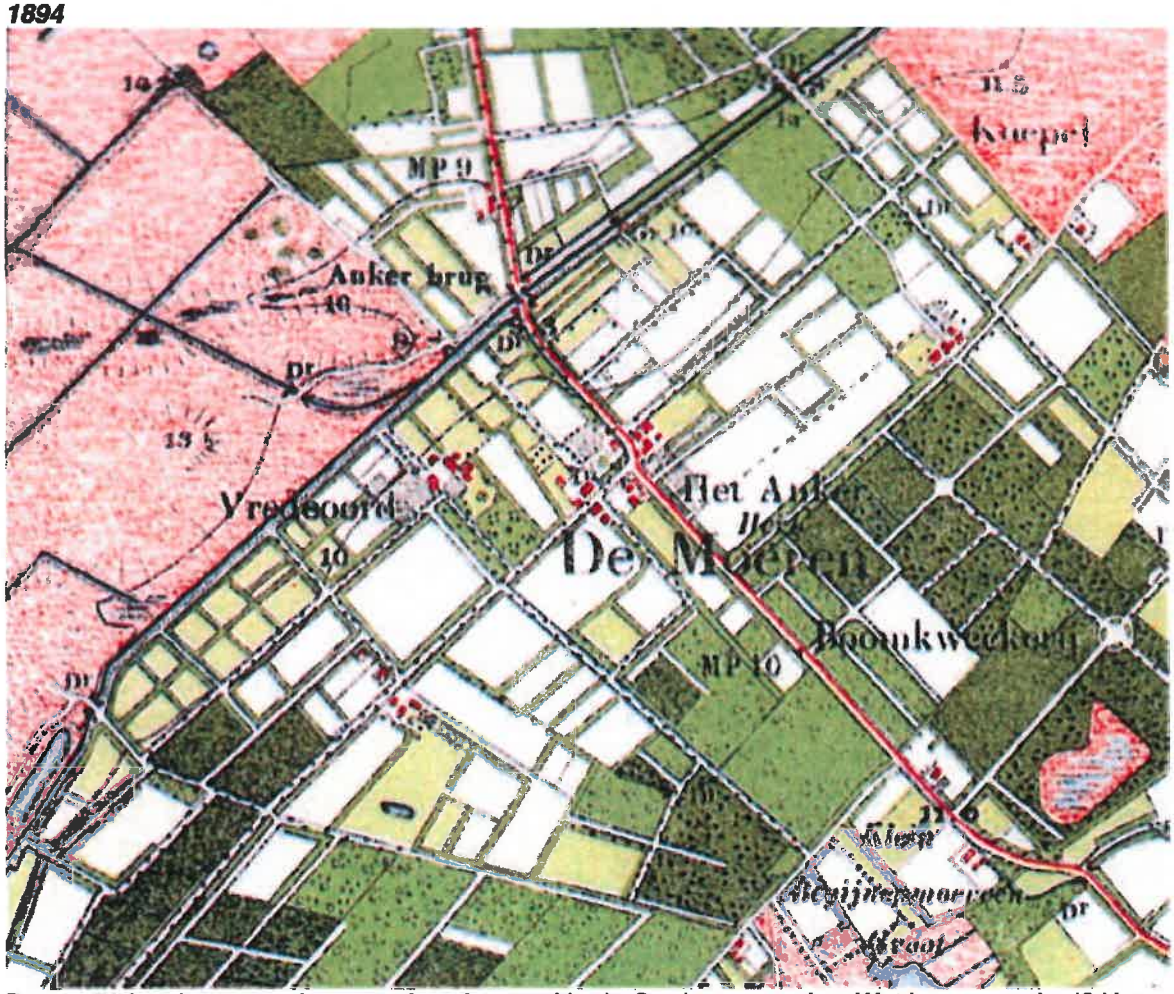

Pas na 58 jaar is er een nieuwe verkenning van Vrede Oord en omgeving. Wat is er veranderd? Het natte heideperceel ten zuidwesten van Vrede Oord is nu ontgonnen en in tien kleine weitjes verdeeld die begroeide perceelsgrenzen hebben. Ze sluiten aan bij de oudere weitjes bij Vrede Oord. De visvijvers staan als brede heggen aangegeven: waren ze geheel overgroeid? Tussen de Lindenlaan en de Moerse Baan is een deel van de akker in dennenbos veranderd. De rest van die grote akker werd in kleinere omheinde percelen gelegd bij de twee boerderijtjes die daar in 1844 gebouwd waren. De vier weitjes in het midden van het gebied zijn nu akker. Elders zijn er kleine wisselingen tussen weide en akker en behalve veel hakhout zijn er nu ook enkele dennenpercelen (donkergroen). Ten noordoosten van de Rucphense Weg staat een boomkwekerij vermeld. De lanen zijn er allemaal nog, er zijn er zelfs nog bijgekomen. De Rucphense Weg is nog steeds de enige verharde weg, maar er is een mijlpaal langs gezet: 10 kilometer vanaf Rucphen. De kaarteditie van 1929 is geheel identiek aan deze kaart.

1938

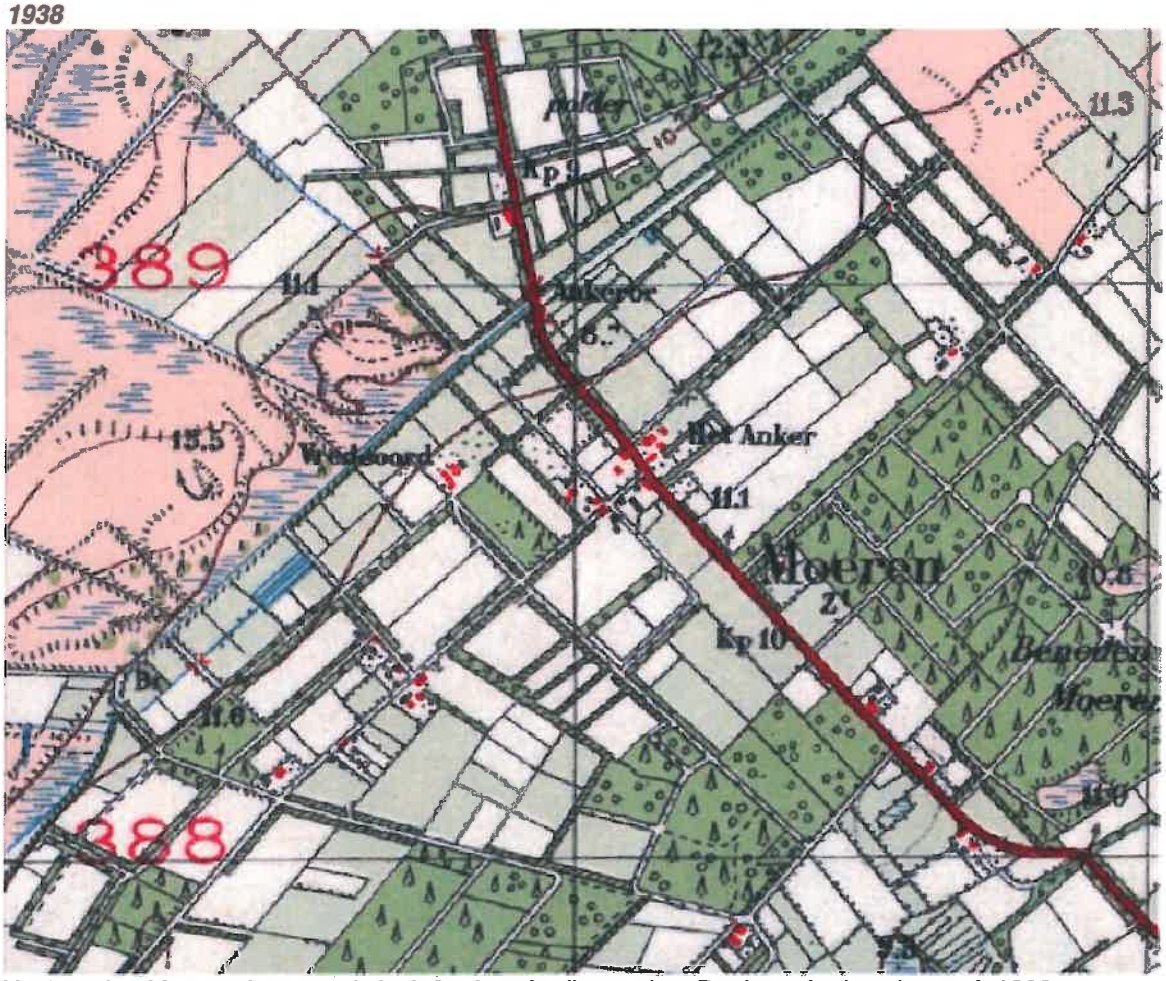

Het kaartbeeld verandert pas als luchtfoto's gebruikt worden. Dat leverde deze kaart uit 1938 op. Ten zuidoosten van Den Anker is een stuk bos omgezet in weide. Langs de Moerse Baan is ten zuidwesten van het Nieuw Huis een akker opgedeeld in kleine perceeltjes en er is daar een boerderij bijgebouwd. Het bos aan de overkant is weer gerooid, omgezet in land en ook daar kwam een boerderij bij. Enkele weitjes langs de Lindenlaan werden omgezet in akkerland. De visvijvers zijn weer open water. De lanen en begroeide perceelsranden zijn er meestal nog. Met een arcering geeft deze kaart aan dat sommige begroeide perceelsranden een walletje zijn: houtwallen dus. In het zuiden zijn er wat akkers en weiden zonder randbegroeiing. De leemkuil is dichtgegooid. In het Dinge Eind is veel bos veranderd in akkerland of weide. De resterende bossen zijn daar nu vooral dennenbos. Elders is dat gemengd dennen-loofbos of loofbos. Nog steeds is de Rucphense Weg als enige bestraat, maar de mijlpaal is nu een kilometerpaal.
De kaarteditie 1947 geeft nog dit zelfde beeld.

1958

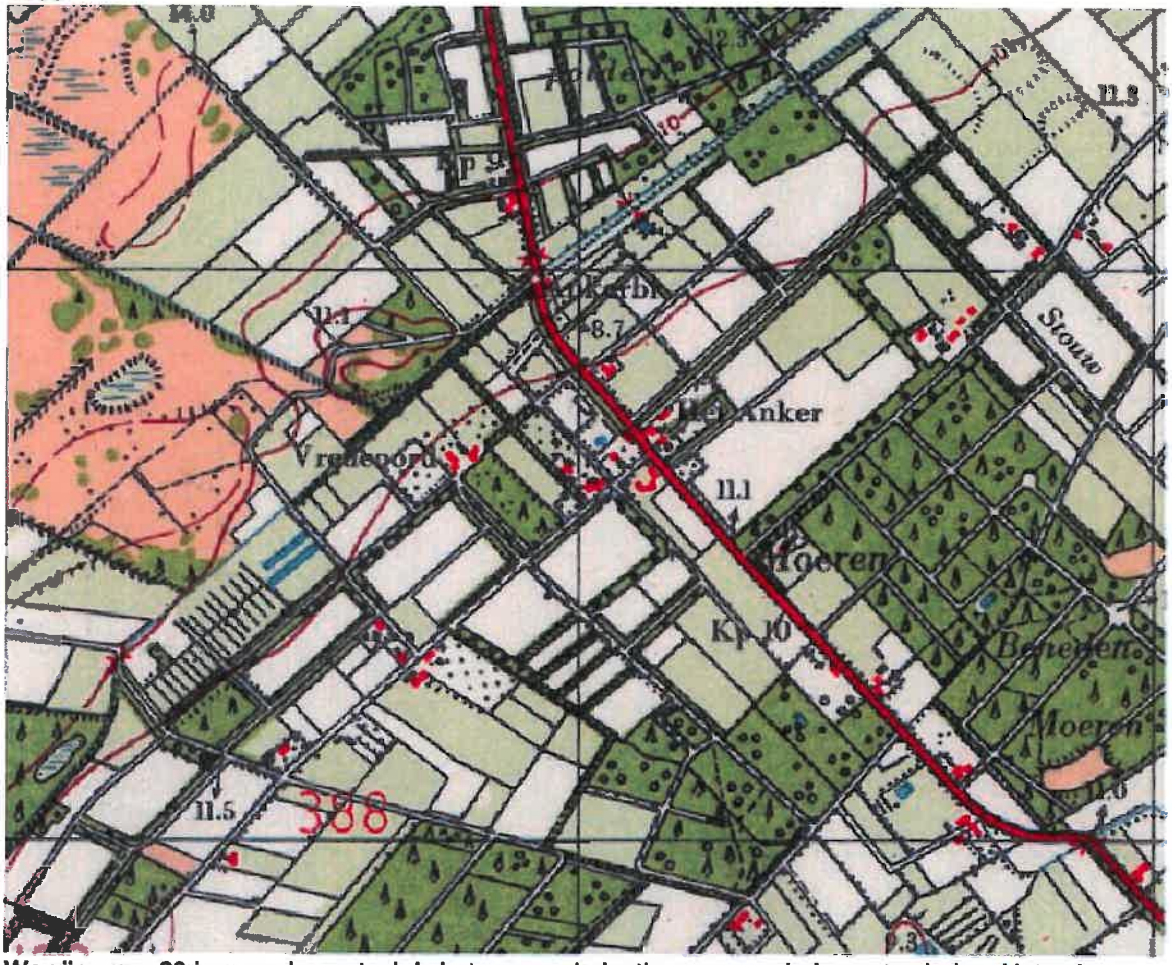

We zijn weer 20 jaar verder en toch is het een zoekplaatje om veranderingen te vinden. Het ooltheideperceel ten zuidwesten van Vrede Oord dat omgezet was in weiden en zelfs deels in akker, bleek toch te nat. Nu is het grotendeels grasland met heel veel greppeltjes. Op het akkertje naast het huis Vrede Oord zijn nu wat boompjes getekend: een boomkwekerij. Ook bij het Nieuw Huis zien we dat. In de strook tussen Lindenlaan en Moerse Baan is niets veranderd, behalve een stukje akker dat grasland werd en een nieuw vijvertje achter het huis De Moeren. In het blok achter het Nieuw Huis is de percelering wat veranderd, de perceelsranden zijn er nog steeds kaal en de afwisseling van gras en akker is wat anders. Aan de Moerse Baan is in het Dinge Eind een nieuwe boerderij gebouwd. Ook daar wat verschuivingen tussen gras en akker en een streepje dennenbos is nu weer heide. De houtwallen zijn er nog, de lanen ook en nog steeds is de Rucphense Weg de enige verharde weg en er staan nog steeds bomen langs. Het turfvaartrestant dat op de kaart van 1736 stond, komt nu plots weer tevoorschijn als een sloot in het gemengde bos ten zuidwesten van het Griffiersbos.

1967

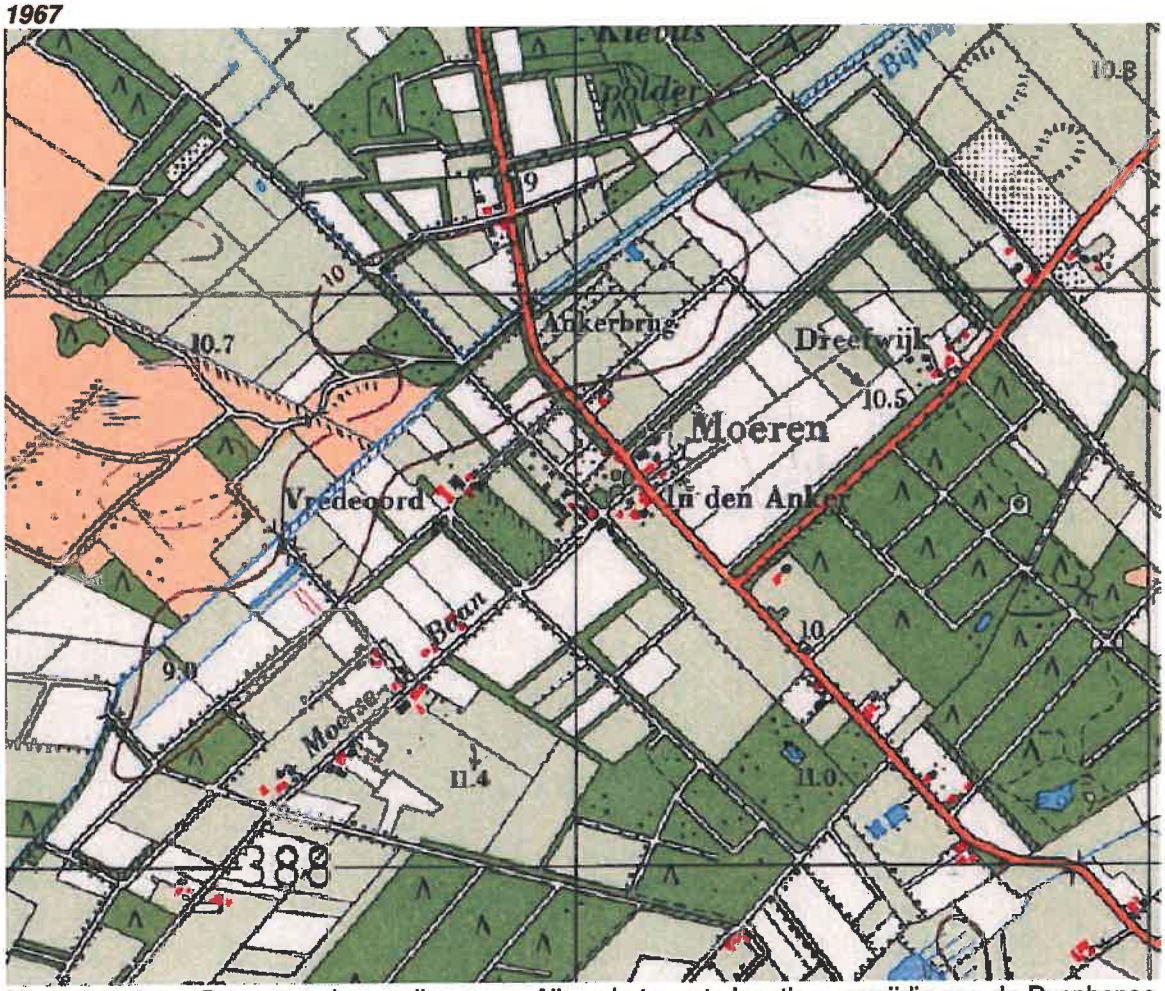

Negen jaar later. De meeste lanen zijn er nog. Alleen het eerste laantje evenwijdig aan de Rucphense Weg, de Grasdreef, is ingekort, maar er staat nog een rij bomen van. Heel wat perceelsgrenzen zijn verdwenen: perceelsvergroting. De oppervlakte bouwland neemt af, er komt meer gras. Aan de bossen is weinig veranderd. Het in 1958 zo sterk begreppelde perceel aan de turfvaart is nog voor de helft akker en van de twee visvijvers verdween er een. Langs de Moerse Baan ten zuiden van Vrede Oord staan twee nieuwe boerderijen en ook een in het Dinge Eind. De eerste kassen verschijnen: bij de resterende visvijver ten zuidwesten van Vrede Oord. De boomkwekerij aan de Rucphense Weg is weer verdwenen. Nog steeds is alleen de Rucphense Weg verhard. Het stukje oude turfvaart wordt niet weergegeven.

1980

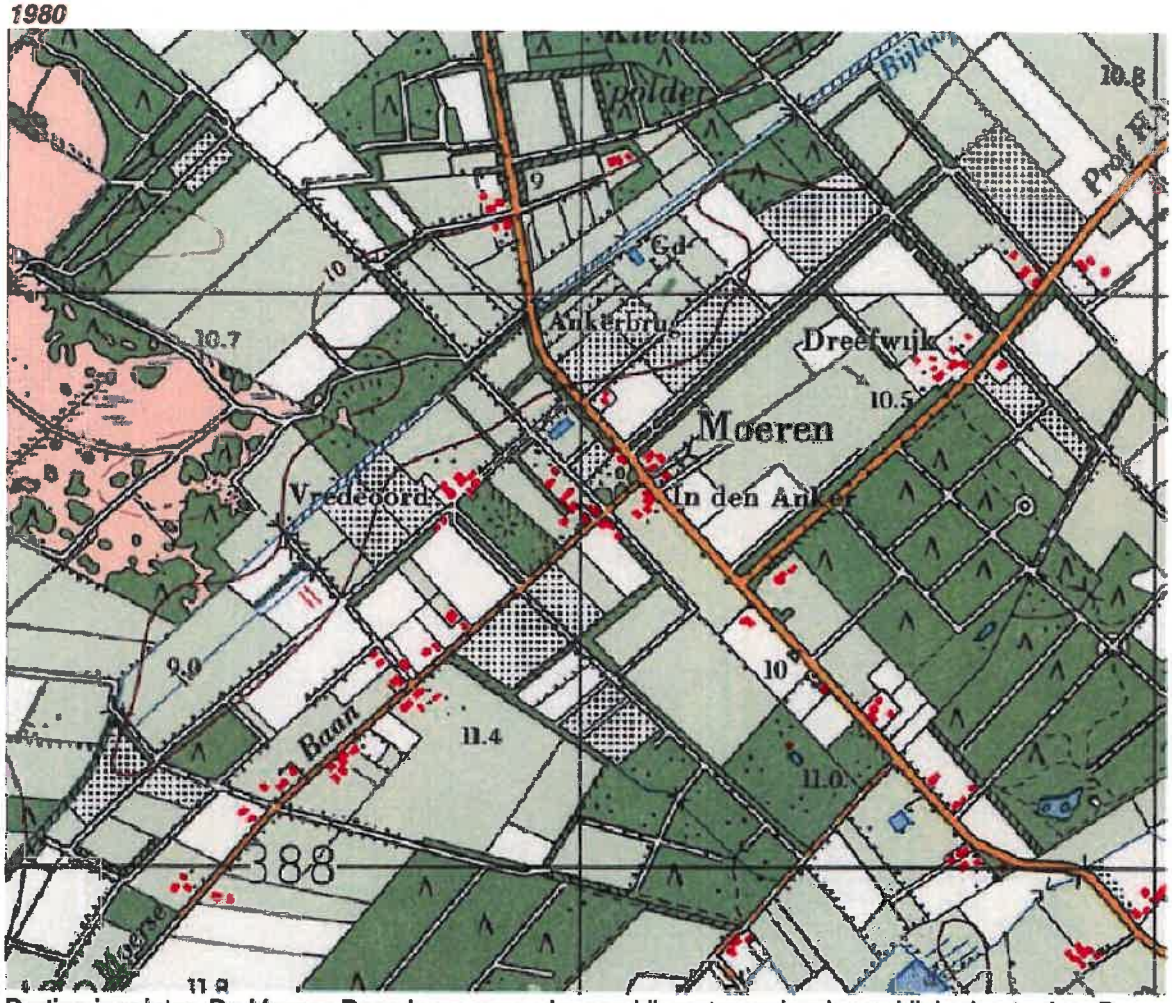

Dertien jaar later. De Moerse Baan is nu over ruim een kilometer verhard: een klinkerbestrating. De weg langs de Oude Leurse Vaart of Buise Vaart is nu half verhard. Voorts verschijnen er nu heel wat boomkwekerspercelen op de kaart: de zwarte stippels. Het zijn percelen die in 1967 meestal nog akker waren en de boomkwekerspercelen zijn gewoon de oude percelen. Elders zijn weer perceelsgrenzen verdwenen, maar de hoofdstructuur van de lanen en lange perceelsgrenzen is er nog volledig. Het bosbestand is niet veranderd. Wel zijn er hier en daar woningen of boerderijen bijgekomen. Bij de poel in het Griffiersbos staat nu een (zomer?)huisje. Het stukje oude turfvaart staat nu als een blauw lijntje op de kaart. De resterende visvijver staat nu als een brede heg op de kaart.

1989

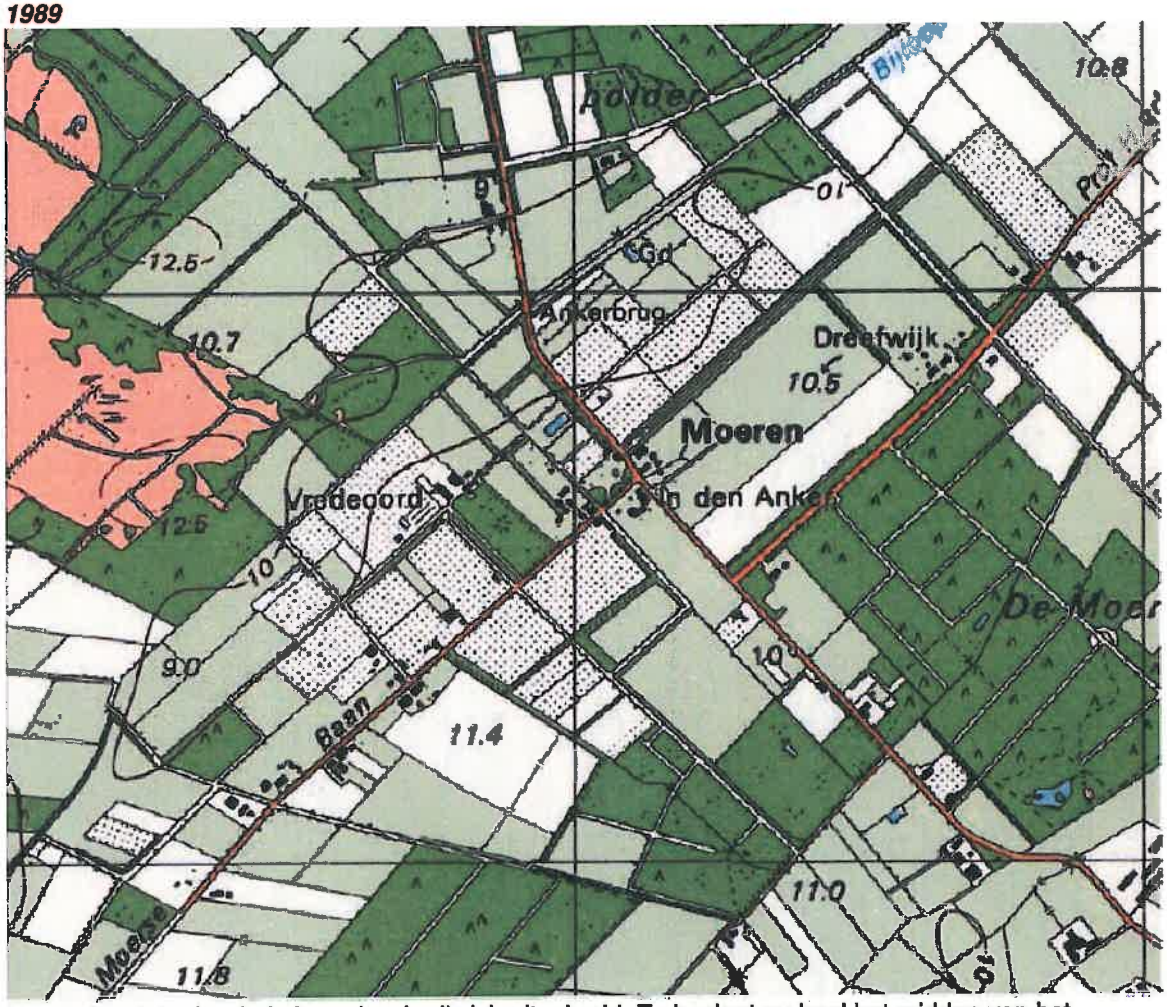

Negen jaar later heeft de boomkwekerij zich uitgebreid. Ze beslaat nu heel het midden van het landgoedgebied. De andere percelen zijn nu meestal grasland met alleen achter het Nieuw Huis een grote akker waar in 1980 nog grasland was. Bijna alle lanen en lange perceelsgrenzen zijn er nog, alleen het zuidwestelijke deel van de Lindenlaan is goeddeels verdwenen: nu een perceelsgrens. Aan de bossen is niets veranderd. De bebouwing is niet uitgebreid, afgezien van drie gebouwen bij boomkwekerijpercelen. De heg op de visvijver is ingekort.

1995

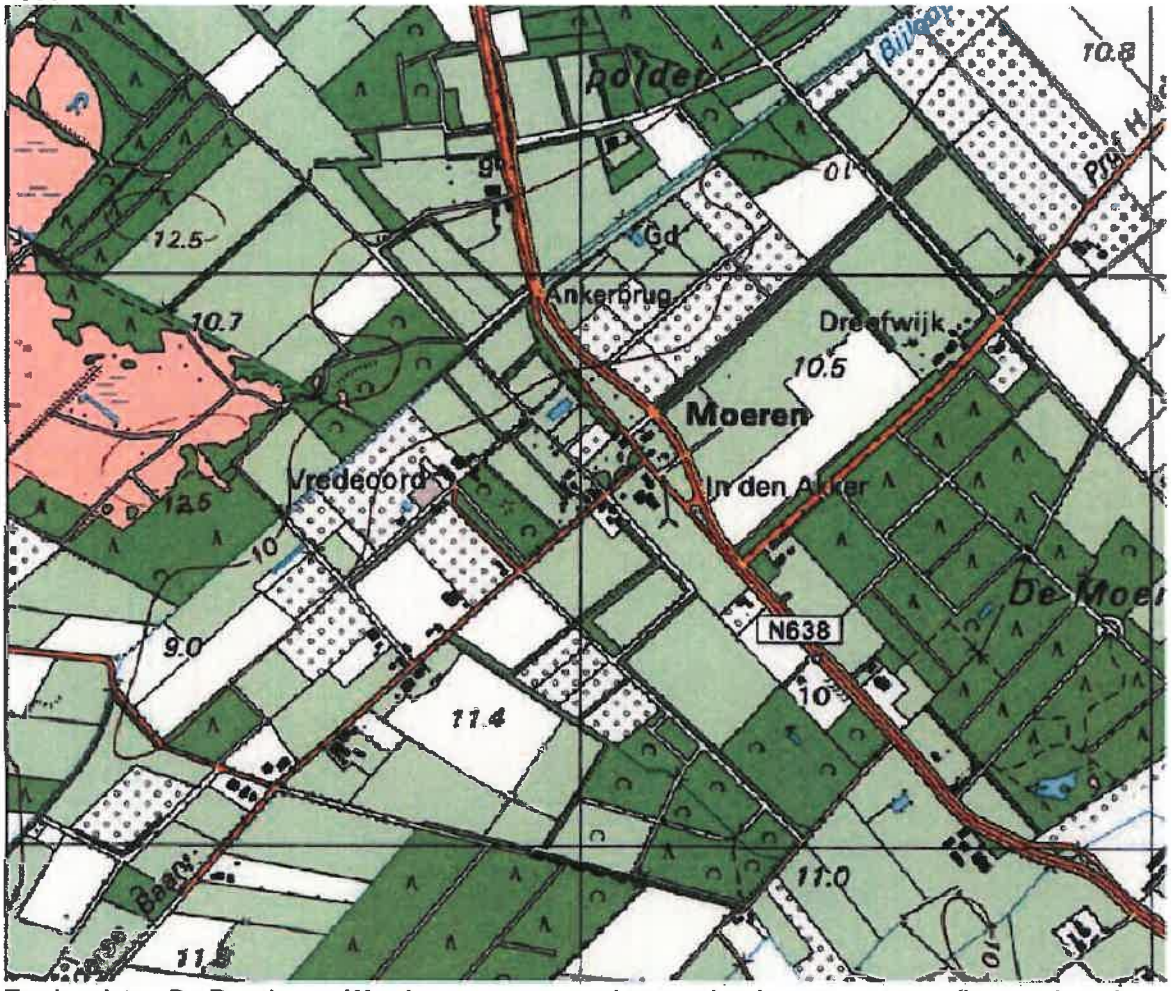

Zes jaar later. De Rucphense Weg is gereconstrueerd tot een brede weg, met een slinger achter de Kleine Anker om die uitkomt op een sterk verbrede Ankerbrug. De Mastdreef, op de grens van Dinge Eind en Vrede Oord naar het westen de Bredase Turfvaart over, is nu ook verhard net als het wegje naar Vrede Oord. Bij Vrede Oord zijn nu minder boomkwekerijpercelen en wat meer akkers en weiden. De bebouwing werd niet uitgebreid. De bospercelen bleven ongewijzigd evenals de lanen en lange perceelsgrenzen. De visvijver is weer open water.

2004

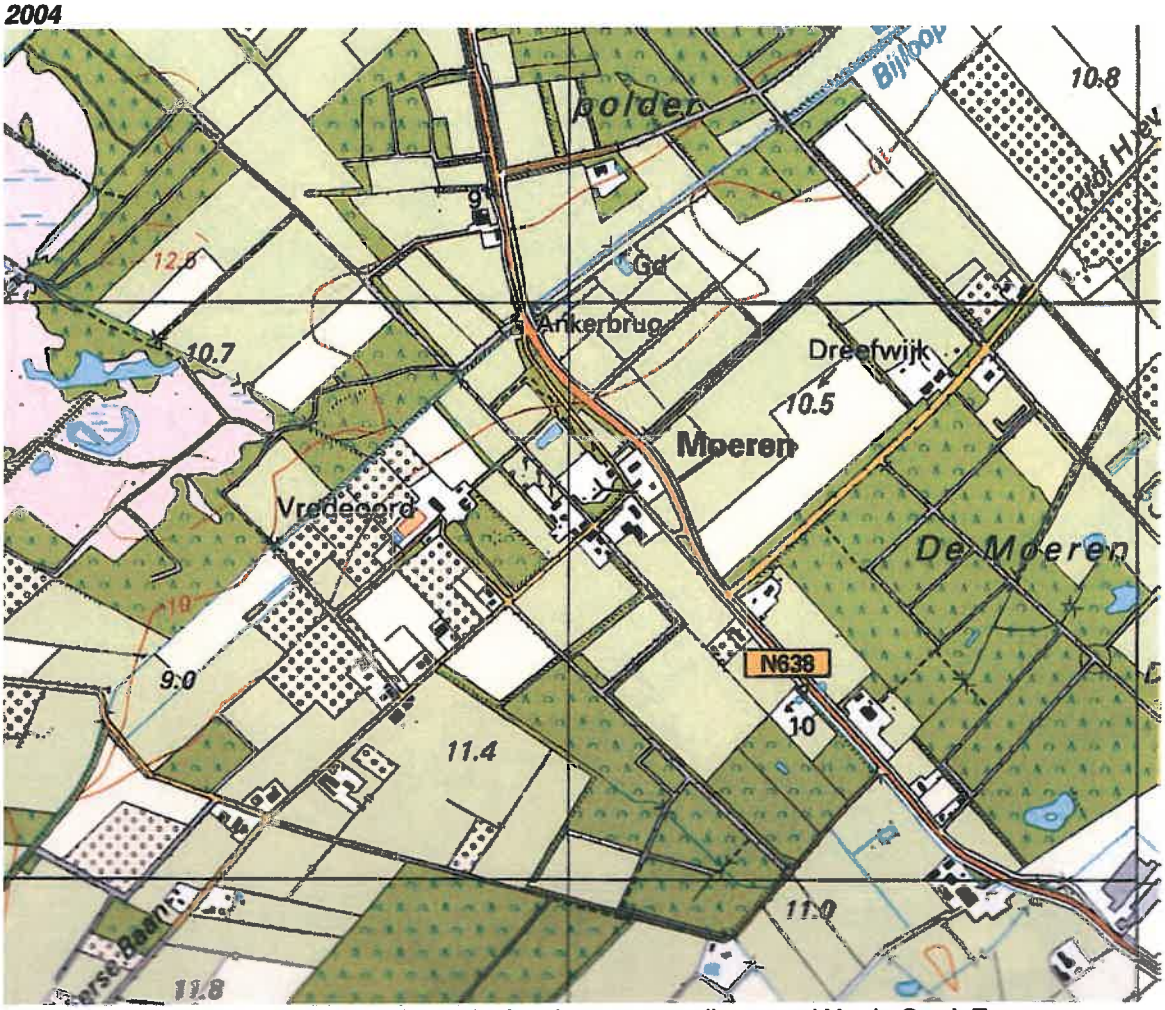

Negen jaar later. De boomkwekerij is verder ingekrompen tot direct rond Vrede Oord. Een groep boomkwekerspercelen ten zuidoosten ervan werd omgezet in gemengd bos. De bebouwing is amper uitgebreid. Een schuur bij Vrede Oord werd een boerderijt. Het restant visvijver is er nog, met aansluitend een brede heg.

Vrede Oord in 2011

Terugkijkend over de periode 1838 – 2011 moet vastgesteld worden dat de landgoedstructuur, die vastgelegd is in de lanen, de lange perceelslijnen, de houtwallen en de ruime indeling, deze 173 jaar vrijwel ongeschonden doorgekomen is. Ook de in 1838 aanwezige boerderijen zijn er nog, deels in modernere gedaante, deels nog origineel. Het huis Vrede Oord verdween. Kleine perceelsgrenzen zijn vaak uitgewist en het grondgebruik veranderde van een overwicht aan akkers en bos naar een overwicht van grasland, met bos en boomkwekerijen. Vooral langs de Moerse Baan nam het aantal boerderijen flink toe. Van twee (Oud Huis, Nieuw Huis) naar elf. Langs de Rucphense Weg werden twee huizen gebouwd en de weg zelf werd in 1988 flink gemoderniseerd en deels verlegd. Bij Vrede Oord zelf nam de bebouwing enerzijds af, niet alleen door de afbraak van het landhuis, maar ook door het opruimen van de andere oude gebouwen buiten de boerderij zelf. Maar er werd ook weer bijgebouwd, deels op het oude erf, deels iets verderaf. Het visuele karakter van het gebied, open ruimten omsloten door rechte lanen van volwassen bomen en houtranden en bossen met hier en daar een boerderij bleef dus goed bewaard. Dit is dus een landgoederenlandschap dat dateert van de jaren 1630 – 1675 en waarin zelfs nog gebouwen uit die tijd aanwezig zijn, dat er nog steeds redelijk gaaf bij ligt.

Op een mooie zomerdag blijkt hoezeer het gebied gewaardeerd wordt door wandelaars, fietsers en paardrijders. Rondkijkend blijkt al snel hoe dat komt. Het is de afwisseling van gesloten bosachtige percelen met open velden waarop telkens weer wat anders groeit. Die open velden zijn ook weer niet te groot en worden omzoomd door boomrijen en laantjes. Op hun beurt zijn die laantjes weer heel afwisselend beplant: eiken, beuken, linden, kastanjes of zelfs vanalles in één laan zodat het zicht erop ook weer boeiend is. De oude en nieuwe bebouwing zijn van een bescheiden karakter: geen protserige "verkeerd-geld-kastelen" zoals ze buiten het gebied wel aangetroffen worden. En buiten de racebaan van de Rucphense Weg is het gebied verkeersluw. En wie moe is, strijkt neer bij Den Anker.

Afwisselend, niet te kleinschalig en niet te grootschalig, passende en soms oude bebouwing, rustig. En de erfgoedkenner voegt er aan toe: een 350 jaar oude landgoedstructuur die het nog goed doet.

Relicten

In het voorgaande is uiteengezet hoe het landschap was of veranderde in de drie grote landschapsvormende perioden waar we hier mee te maken hebben. Nu wordt beschreven wat er uit die drie perioden nog over is: de relicten of persistente structuren.

Veenlandschap

Het veenlandschap is vanaf 1400 flink op de schop gegaan, letterlijk, door het weggraven van het veen. Daarna werd het land nog eens heringericht toen er een landgoed aangelegd werd. Het moet ons niet verbazen dat er uit de veentijd weinig meer over is. Maar het valt mee.

De meest duidelijke en voor iedereen herkenbare herinneringen zijn de talloze namen met daarin de elementen "moer" of "turf". Het naast Vrede Oord gelegen landgoed heet De Moeren en is wijd en zijd bekend. De centrale weg door Vrede Oord heet de Moerse Baan en de provinciale weg heet Rucphense Weg. Dat is de weg naar Rucphen, maar de naam Rucphen betekent zoveel als rauw, onontgonnen veen, rauw veen dus. Het gebied van Vrede Oord zou op de kaart Brouwersmoeren moeten heten, maar die naam is op de topografische kaart verschoven naar de Tachtig Bunder die overigens óók door Bredase brouwers werd leeggegraven.

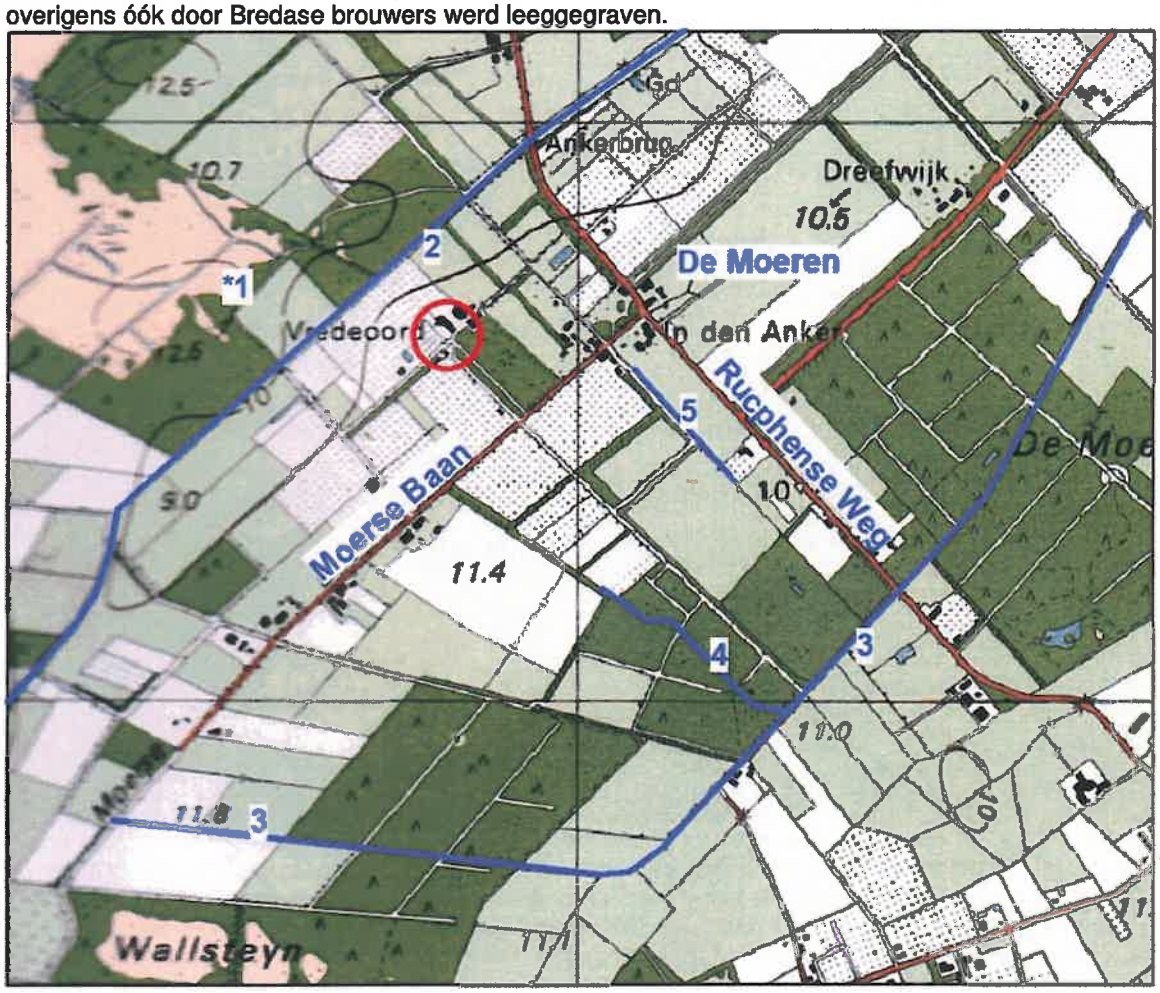

Relicten van het veenlandschap

Voor wie er op let, is het voormalige veengebied hier herkenbaar aan de vele lange rechte lijnen in het landschap. In het middeleeuwse landschap van Klein Zundert en Hulsdonk zijn er juist heel veel kromme perceelsgrenzen en bochtige wegen. Het is net zo'n onderscheid als op de overgang van het zandlandschap naar de polders van de Noord-Brabants noordwesthoek.

Minder zichtbaar zijn veenresten in de bodem. Op 400 meter ten westen van het huis Vrede Oord werd een laagje restveen aangetroffen dat goed genoeg bewaard was om er wetenschappelijk onderzoek aan te verrichten.[1] Dat betekent dat daar, net over de Bredase Turfvaart, hoog op de randen van de heuvels nog wetenschappelijk belangrijke veenresten aanwezig kunnen zijn. Het is zaak die te beschermen tegen afplaggen, paddepoelengraverij en ruw bomenrooien. Dat soort plekken zouden, als ze geïnventariseerd zouden zijn, tot aardkundig monument moeten worden verheven.

Net zo onzichtbaar en net zo nuttig zijn veenresten die verstopt kunnen zitten onder de kanten van de voormalige turfvaarten. Aan de Bredase Turfvaart [2] is de laatste tijd veel gewerkt en het is de vraag of daar de oude kanten er nog zijn. Misschien zijn die verdwenen in de verbreding, misschien heeft die verbreding alleen de oude breedte teruggebracht en zijn de vaartkanten er nog wel. De zuidoostgrens van Vrede Oord, nu een naamloos weggetje, is ook een voormalige turfvaart [3]. Ook in het naastliggende bos [4] en Langs de Grasdreef [5] liggen nog turfvaartrestanten. Al die vaarten hebben vaartkanten gehad en daar kunnen nog veenresten onder zitten.

Hier en daar zijn er langs de Bredase Turfvaart (en elders) percelen met veen. Daar kan het deels gaan om recent veen dat na 1700 gevormd werd. Het is echter denkbaar dat daar nog oud veen onder zit.

Tenslotte moet gewezen worden op het voorkomen van Eemien-veen, 125.000 jaar oud, op grotere diepte: 3 meter ongeveer. Dat is vooral voor geologen interessant.

Turfgraverijlandschap

Uiteraard bleef van het turfgraverijlandschap meer bewaard. Het gaat dan om de turfvaarten, de raaien, de riolen en zichtlijnen.

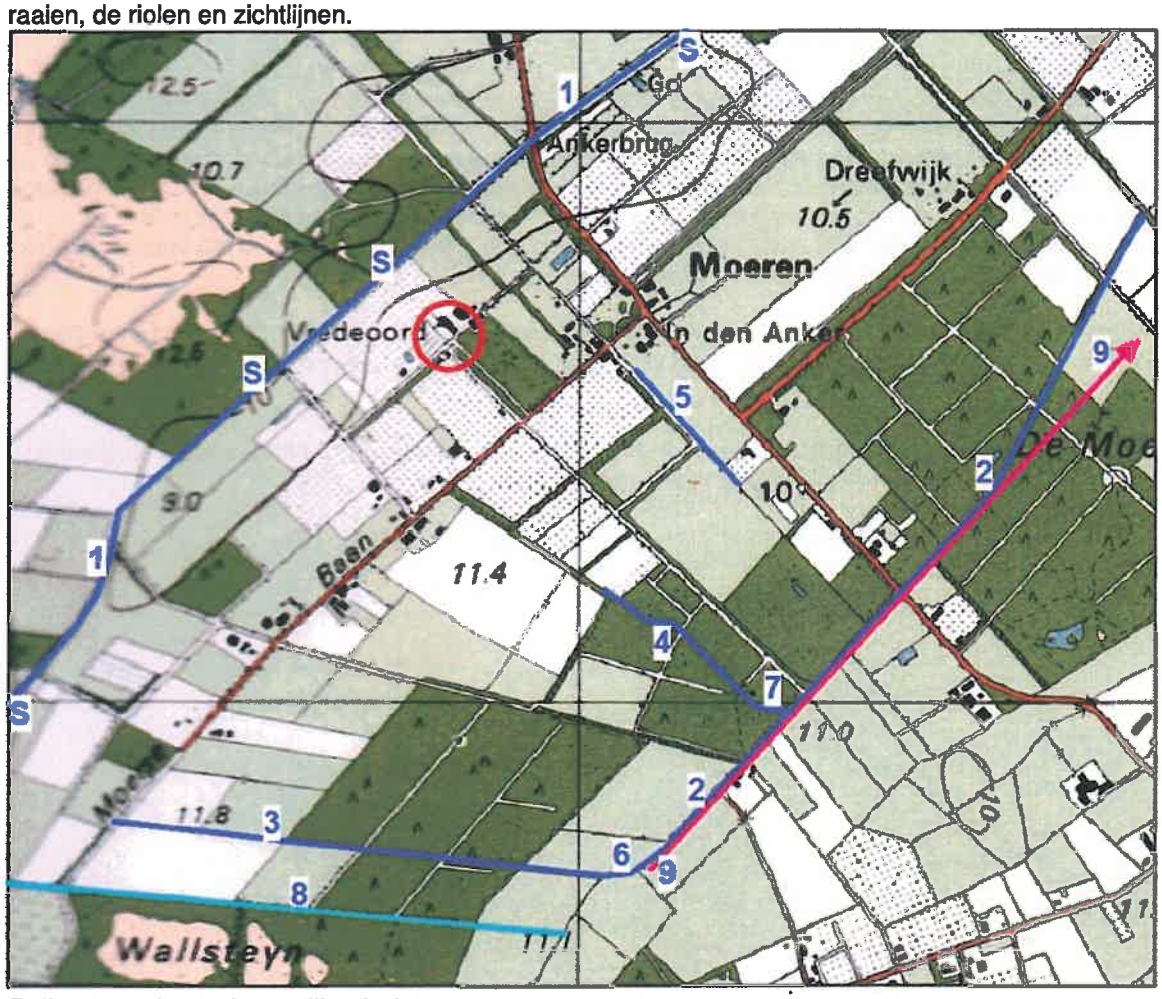

Relicten van het turfgraverijlandschap

De Bredase Turfvaart [1] heeft nu een belangrijke functie voor de ontwatering van een groot gebied ten zuidwesten en zuiden van Vrede Oord. De vaart wordt daarom in goede conditie gehouden door het waterschap. Langs de vaart staan bij Vrede Oord hoge bomen. Dat is een typisch onderdeel van een turfvaart, want de moerlieden moesten hun eigen hout kweken om hun schuiten, bruggen en spuien te bouwen. Voor het profiel dwars op de vaart is het van belang dat er tussen de boomrijen en het water een vrij pad is. De turfschuiten werden immers voortgetrokken door de delvers. Iedere groep delvers dolf turf, droogde die en vulde daarmee hun eigen schuit die ze daarna naar de uitvoerhaven (in dit geval Breda) trokken. Als de bomen tussen het water en het pad zouden staan, kan er niet getrokken worden. In de turfvaart zaten op geregelde afstand, meestal zo'n 800 meter, spuien [S]. Op de kadasterkaarten zijn die nog te herkennen aan de spoelkolken net benedenstrooms van de spuien. Recht achter het huis Vrede Oord lag ook zo'n kolk. De spoelkolken zijn allemaal verdwenen, maar overwogen zou kunnen worden er een paar te herstellen.
Vrede Oord ligt tussen de in 1618 gegraven Bredase Turfvaart [1] en de van ca 1545 daterende deel van de Oude Leurse of Buise Vaart [2] die op het eind aansluit op de vaart naar Rucphen [3]. Van de Oude Leurse vaart takt een vaartje af door het bos bij Vrede Oord [4]. Waarop het vaartje langs de Grasdreef [5] aansloot is niet zo duidelijk. Het boog naar Den Anker toe en liep misschien langs de weg naar de Bredase Turfvaart, of het stak die weg over richting De Eldert.

Kenmerkend voor de turfvaarten zijn verder de kromme aansluitingen tussen vaarten. Een schuit van 20 meter lang kan niet haaks een bocht door, dat moest dus een lange kromme bocht zijn. Bij Vrede Oord zijn enkele van die bochten nu nog in het terrein te zien! Het gaat om de aansluiting van de Oude Leurse Vaart op de vaart naar Rucphen [6], en om de aansluiting van het vaartje nummer 4 [7]. Het is van belang die bochten te behouden.

Turfvaart het Monnikenriool te Etten met aan weerszijden een trekpad en aan een kant daar achter een bomenrij. Zo hoort een vaartprofiel te zijn.

Twee van de lange raaien die de landmeters in het veen uitzetten doorsnijden het hier beschreven gebied, maar ze lopen niet door Vrede Oord. De raai (oude) toren Zundert – Koekelmeer is nu de Vossenbergstraat. De raai (oude) toren Zundert – toren Nispen is tevens de zuidgrens van het Dinge Eind [8]. Verder westelijk loopt deze lijn als lange perceelsgrens langs de hoeve De Reeten. Het moet mogelijk zijn zo'n lijn te behouden.

Het Vossenbergs Riool liep in de lengte door het landgoed De Moeren, maar is daar bijna overal verdwenen door de herinrichting van dat gebied na 1670. Wel is heel dat landgoed ingericht volgens lijnen evenwijdig aan of haaks op dit riool.

De Oude Leurse of Buisevaart op de zuidoostgrens van Vrede Oord was daar over een lengte van ruim één kilometer op de grote toren van Breda gericht [9]. In het kale 16e eeuwse veen- en heidelandschap kon die toren daar gezien worden. In het huidige bomenrijke landschap is dat helaas niet meer mogelijk.

Landgoederenlandschap

In grote trekken is de in 1635 – 1675 aangelegde landschappelijke landgoedstructuur bij Vrede Oord nog aanwezig. Ze is zelfs zo compleet dat het eenvoudiger is om aan te geven wat er verdween of wat er aan nieuwe elementen verscheen!

Het grootste verlies is uiteraard het landhuis Vrede Oord zelf [1]. Op de zuidwestgevel van de boerderij Vrede Oord is bij de recente restauratie de plaats waar het landhuis er aan vast zat met een grijze tint aangegeven. De plaats van het landhuis is nu deels tuin en deels een parkeerplaatsje met betonplaten. Het minste dat kan gebeuren is het herkenbaar maken van de plaats van het huis door een aangepaste bestrating of beplanting, temeer omdat deze plek zo mooi in het verlengde van de oude oprijlaan [2] ligt. De huidige bestrate toegang ligt niet in die oude oprijlaan maar ernaast, waardoor die oprijlaan gespaard wordt. De bomen van de oprijlaan zijn erg oud, maar in de laan zijn al nieuwe laanbomen aangeplant.

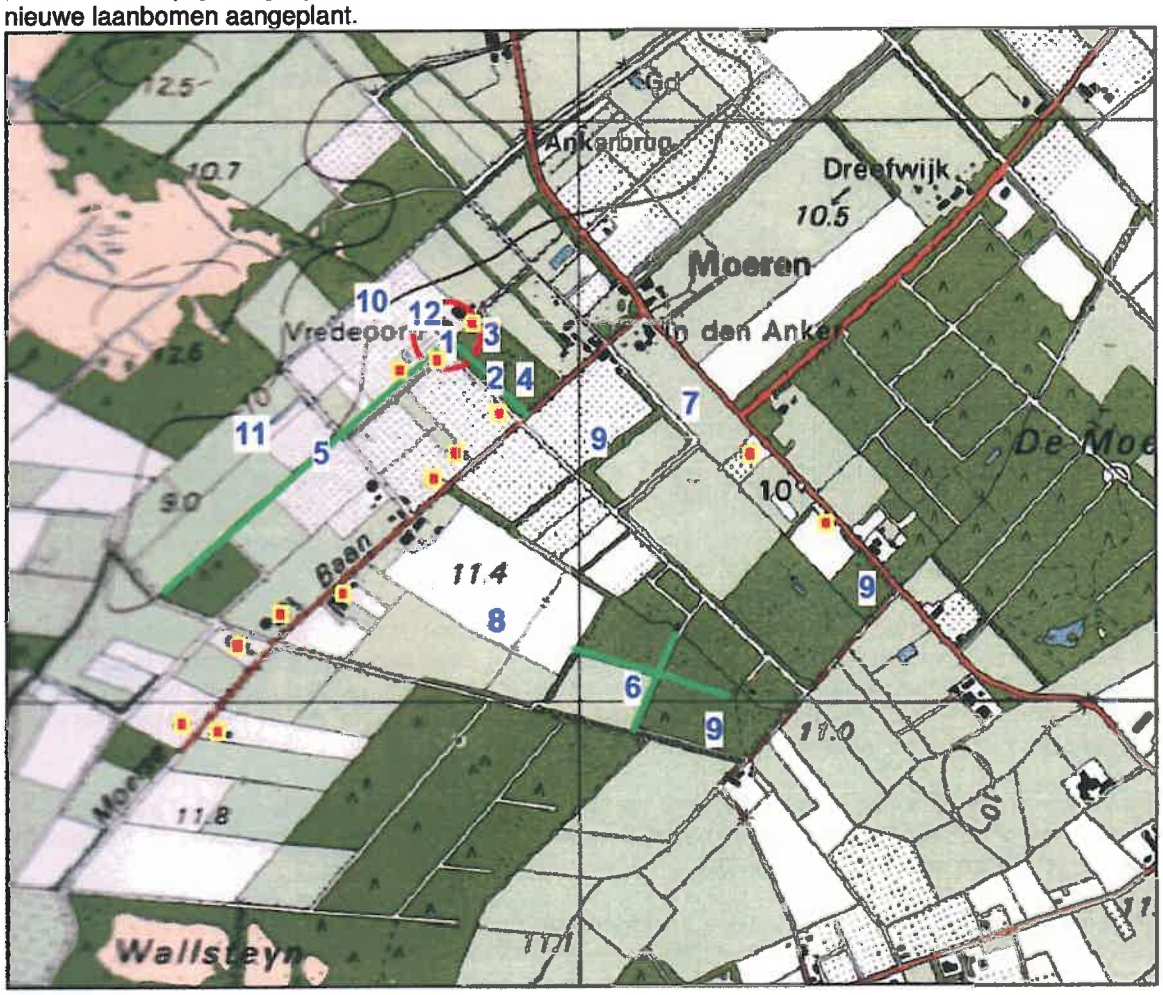

Mutaties in het landgoederenlandschap

Naast de oprijlaan liggen het Engels Bos [3] en de Lentehof [4]. Deze laatste oogt nu ook als bos, maar als ik het goed zie is dat een wat verwilderd park. Het loont de moeite om beplantingspatronen en de vegetatie eens nauwkeuriger te bekijken en te zien of we hier inderdaad een oude park- of tuinaanleg hebben en welke stijl of stijlen daarin te herkennen zijn. De naam Engels Bos kan duiden op toepassing van de Vroege of Engelse landschapsstijl. Park-archeologie!

Bij het voormalige huis begint de Lindenlaan [5]. Dat is nog steeds een laan van linden, geknotte linden. Verderop is het laankarakter verloren gegaan. Door dat te herstellen zou de landgoedstructuur versterkt worden. Het restant van de visvijver [11] lijkt heel recent dicht gestort te zijn. Ook de

pleziervijver bij het huis is gedempt [12]. Herstel van beide visvijvers en de pleziervijver zou deze typische elementen weer aan het landgoed toevoegen.

In het bos in het zuidwesten van Vrede Oord liggen kruisende laantjes [6]. In 1736 was er op de kruising een ronde open ruimte in het bos, een "rondeel". Dat zou weer hersteld kunnen worden, waarbij opgelet moet worden of in de bodem het oude rondeel misschien nog terug te vinden is.

De detailpercelering is op enkele plaatsen veranderd. De rij weitjes langs de Rucphense Weg [7] werd een lange weide. Achter het Nieuw Huis werd de percelering wat handiger gemaakt, waarbij de oude hagen tussen de percelen verdwenen [8]. Daardoor heeft dit gebiedje een wat opener karakter gekregen. Elders binnen Vrede Oord bleven de oude hagen, deels op wallen, wel bewaard [9]. Ook rond de bossen liggen nog lage of hogere walletjes [9]. Buiten de landgoederen zijn de oude wallen vaak verdwenen, maar hier zijn ze er nog!

In de laatste halve eeuw is de bebouwing in Vrede Oord belangrijk toegenomen, wat samenhangt met de opdeling van het grote landgoedeigendom in vele kleine eigendommen [rode blokjes]. De boer of boomkweker woont nu eenmaal graag aan zijn land en bedrijf. Het grote aantal sub-huisnummers onder nummer 8 is symptomatisch voor deze - historisch gezien - recente volbouwerij.

Het bodemgebruik is aangepast aan de moderne tijd. Er zij geen roggeakkers meer, geen beemden met hooigras en geen akkerranden of percelen vol hakhout. Nu staan er jonge boompjes of groeit er maïs, er grazen stadse paarden en Schotse Hooglanders, er worden honden getrimd. Het hakhout dat er wel is, wordt op hopen gelegd voor de vogeltjes en de torren, want voor hakhout is er nu geen ander emplooi meer. Soms denkt men dat het onderscheid tussen hoog en laag niet meer van belang is en dan staat men treurig te kijken bij verdronken boompjes in de laagte langs de turfvaart [10].

Vrede Oord, de volgende 200 jaar

Provinciaal beleid: Cultuurhistorische Waardenkaart 2011

Op de Noord-Brabantse Cultuurhistorische Waardenkaart die vanaf begin 2011 geldt, is het *provinciaal belang* het criterium voor opname op de kaart. Dit belang bestaat uit 21 cultuurhistorische en 16 archeologische landschappen. In de cultuurhistorische landschappen selecteerde de provincie de meest waardevolle gebieden, de 'cultuurhistorische vlakken'. Ook selecteerde ze zo'n 160 'complexen van cultuurhistorisch belang'. Dit zijn waardevolle klooster- en fabriekscomplexen en landgoederen in het buitengebied.

De kaartlagen 'cultuurhistorische vlakken' en 'complexen van cultuurhistorisch belang' van de nieuwe CHW zijn ook opgenomen in de *Verordening ruimte Noord-Brabant*. De gemeenten moeten in hun bestemmingsplannen de waarden en kenmerken van de cultuurhistorische vlakken beschermen. Voor de complexen van cultuurhistorisch belang biedt de *Verordening ruimte* mogelijkheden voor herontwikkeling met functies en bouwmogelijkheden die elders in het buitengebied niet zijn toegestaan.

Regio's: Vrede Oord behoort op de Noord-Brabantse Cultuurhistorische Waardenkaart tot regio "West-Brabantse Venen". De grens van die regio met de regio "Baronie" werd in deze omgeving helaas wat ongelukkig getrokken en loopt dwars door het bos van De Moeren. De grens klopt ook niet met de hier na te bespreken deelgebieden. Hieronder de officiële indeling en een voorstel tot correctie. Paars is de Regio West-Brabantse Venen.

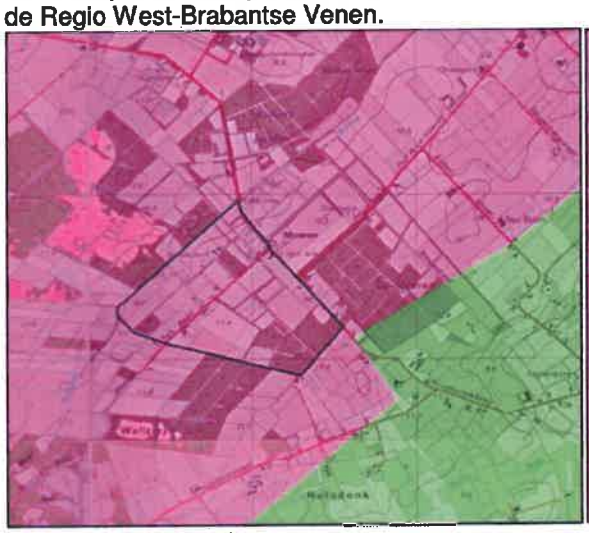

Officiële regio-indeling

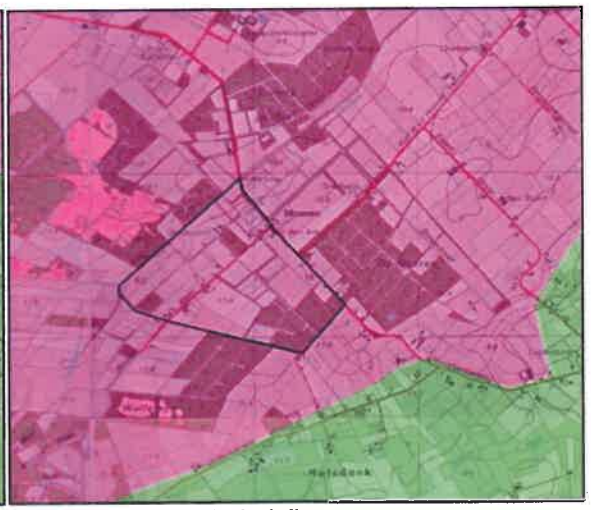

Voorgestelde regio-indeling

Als cultuurhistorisch belang van de regio West-Brabantse Venen wordt er op gewezen dat de winning en het transport van turf het landschap hier eeuwenlang beheerst heeft. Hieraan herinneren de (relicten van) turfvaarten en de turfhoofden. De ontginning van het veen heeft de ontwikkeling van het gebied mogelijk gemaakt. Op de afgeveende gronden werden nieuwe dorpen gesticht, landgoederen, landbouwgronden en productiebossen aangelegd.

Ontwikkelingsstrategieën: (in rood wat specifiek voor Vrede Oord van toepassing is):

- Behoud door ontwikkeling of versterking van de samenhang van de dragende structuren van de regio.
- De relicten van de veenontginningsgeschiedenis gebruiken als inspiratiebron voor toekomstige ontwikkelingen zodat deze structuren weer zichtbaar worden in het landschap. Dit kan door:
    - **versterken van de structuur van turfvaarten** en turfhavens
    - hier aandacht aan te besteden bij dorpsontwikkelingen, **landgoedontwikkeling** en bij de inrichting van waterbergingsgebieden.

- in te zetten op het behoud dan wel het herstel van het zicht op de grote kerken als de basiliek van Oudenbosch, Klein Lourdes in Sint-Willebrord en de kerk van Wouw vanaf de hoofdwegen (snelwegen en provinciale wegen).

- **De cultuurhistorische waarden van de West-Brabantse Venen in hun samenhang verder ontwikkelen, beschermen en toeristisch-recreatief ontsluiten.** Dit geldt in het bijzonder voor het cultuurhistorisch landschap: "Landgoederen en veenrelicten bij Zundert en Etten-Leur" (Pannenhoef, Wallsteyn, **De Moeren**, Oude Buisse Heide). Herstel karakter A-58 als Napoleonsweg tussen Etten-Leur en Roosendaal: een oorspronkelijk rijk beplante kaarsrechte weg, gelegen tussen de kerktorens van beide kernen.
- Het duurzaam en in samenhang behouden van het bodemarchief (o.a. door afstemming van het gemeentelijk archeologiebeleid) van het archeologisch landschap: "Dekzandrug Bosschenhoofd-Hoeven".

Cultuurhistorisch landschap: het landgoedgebied hoort nog net tot "Landgoederen en veenrelicten bij Zundert en Etten-Leur". Als motivatie voor de opname van dit Cultuurhistorisch Landschap wordt gesteld dat het gebied tal van sporen van vroegere turfwinning bevat, onder meer in de vorm van tal van turfvaarten. Bijzonder is de droogmakerij de Oude Zoek. Na de vervening veranderde het gebied grotendeels in heidevelden, die in de loop van de achttiende en negentiende eeuw zijn ontgonnen. Hierbij zijn tal van landgoederen gesticht.
Als ontwikkelings-strategie wordt opgegeven (in rood wat voor Vrede Oord van toepassing is):

- **Het versterken en behouden van de structuren en relicten van vervening**
- De kleinschalige verkaveling in de polders bewaren
- **De logische samenhang tussen de turfvaarten behouden, versterken en (indien nodig) herstellen**
- **De landgoederen versterken en verder met elkaar verbinden**
- **De economische dragers afstemmen op de cultuurhistorische identiteit van de landgoederen en veenrelicten rond Zundert** en Etten-Leur
- **Het vergroten van de cultuurhistorische waardering door het vergroten van de beleving**

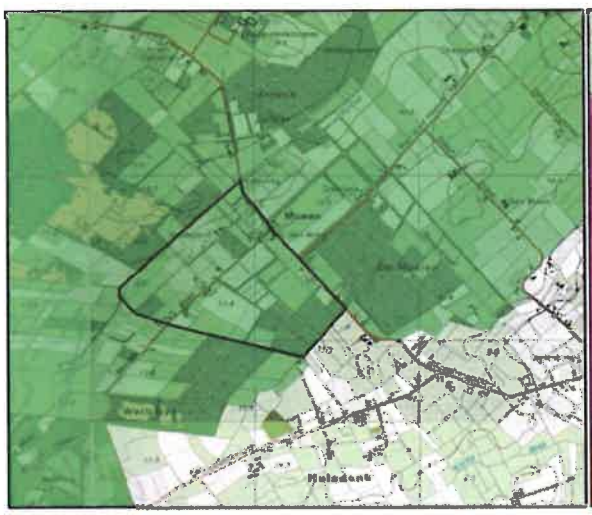

CH-Landschap "Landgoederen bij Zundert"

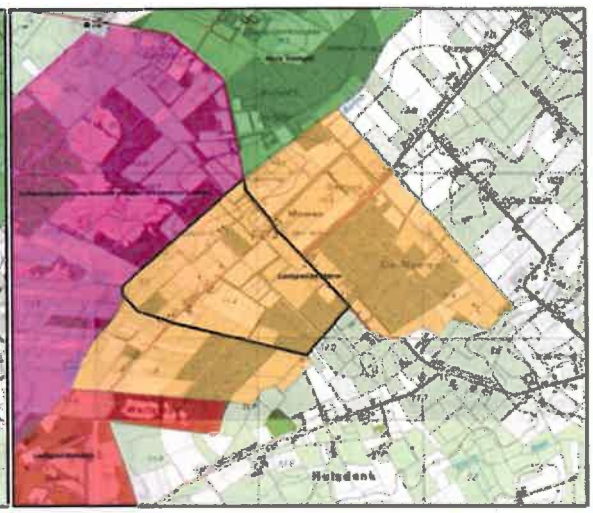

CH-vlakken, geel: Landgoed De Moeren

Binnen dit Cultuurhistorisch Landschap worden hier vier Cultuurhistorische Vlakken onderscheiden. Landgoed Vrede Oord ligt in het Cultuurhistorisch Vlak "Landgoed De Moeren", dat ook het echte landgoed De Moeren omvat en ook het Dinge Eind. Het gebied wordt correct omschreven als een zeventiende-eeuws landgoed met bossen en landbouwgronden, lanen en dreven dat belangrijke kenmerken behouden heeft van de vroege landschapsstijl. Als waarden en kenmerken van dit gebied worden genoemd (in rood betreffen specifiek Vrede Oord):

- De relatie met de aangrenzende landgoederen Wallsteyn en Oude Buissche Heide
- De zichtrelaties binnen landgoed De Moeren
- **De relatie tussen de Turfvaart en herberg In den Anker**
- De Koepeldreef, Uitzichtkoepel, **Engelse Bosje**, het landhuis, de boerderijen en de bijgebouwen
- De tuin bij het landhuis

- **De tuin Lentehof van Vredeoord**
- **De lanenstructuur met bijzondere kruispunten**
- **De zandwegen en -paden**
- **De Turfvaart**
- **De Herberg In den Anker**
- **De rondelen**

Als te volgen strategie wordt planologische bescherming van de waarden/kenmerken aangegeven.

Voorts geeft de provinciale Cultuurhistorische Waardenkaart van 2011 hier één Complex van Cultuurhistorisch belang aan dat op de kaart het Herenhuis De Moeren, Den Anker en De Kleine Anker omvat. De omschrijving spreekt echter alleen en merkwaardigerwijze van een "villa", waarmee het Herenhuis De Moeren bedoeld zal zijn.

De Noord-Brabantse Cultuurhistorische Waardenkaart geeft in principe ook archeologische landschappen aan, maar dat gebeurt niet in het hier beschreven gebied.

Rijksbeleid: archeologie

De omgang met de archeologische waarden wordt, nu de provinciale Cultuurhistorische Waardenkaart daarover hier niets zegt, bepaald door rijksbeleid, dat uitgewerkt moet worden door de gemeente, in dit geval de gemeente Zundert.
Van belang is dan de archeologische verwachtingskaart. Die geeft in een zone langs de Bredase Turfvaart en voor de bossen van Vrede Oord een hoge verwachtingswaarde aan. Dat betekent dat aan graafwerk een archeologisch onderzoek vooraf moet gaan.
In het voormalige veengebied zijn vaak steentijdvondsten gedaan, waaronder zeer oude. Van de Bronstijd tot ver in de middeleeuwen ontbreken vondsten: ofwel werd er niets achtergelaten, ofwel werden achtergelaten zaken met de turf mee weggegraven en elders verbrand. Uit het gebied van Vrede Oord zijn evenwel helemaal geen archeologische vondsten of waarnemingen bekend. De meestnabije vondsten en waarnemingen liggen ruim 700 meter buiten het landgoedgebied. Het is denkbaar dat onder het sinds 1650 gevormde akkerdek (35 tot 50 cm dik volgens de bodemkaart) op de oude bodem nog steentijdsporen aanwezig zijn, maar deze gedachte is moeilijk te toetsen.

De toekomst

Hier voor hebben we vastgesteld dat het landgoedlandschap bij Vrede Oord in hoofdzaak gevormd werd in de jaren 1635 – 1675 en sindsdien de eeuwen en alle agrarische vernieuwingen verrassend goed doorstaan heeft. Binnen dat robuust gebleken raamwerk is er dus veel mogelijk! Op het eerste gezicht lijkt een weloverwogen en regelmatig beheer van het landschap voldoende om die cultuurhistorische en landschappelijke waarde voor de toekomst te behouden.

Wie wat verder kijkt ziet toch wat problemen.

- Er is toch enige "slijtage"
- Onderhoud van het bomenbestand
- Het grondbezit is sterk versnipperd
- De agrarische economie is zeer dynamisch
- Eisen vanuit natuurbeheer
- Toenemende bebouwing

Er is toch enige "slijtage"
Dit betreft onder meer het verdwenen landhuis Vrede Oord, het vervallen gedeelte van de Lindenlaan, de open ruimte bij de hoeve Nieuw Huis, het rondeel in het bos, de visvijvers.

Onderhoud van het bomenbestand
Het gebied is rijk aan bomen. Hele jonge die gekweekt worden en "werkende" bomen die de landschappelijke structuur dragen. Bomen worden ook oud. Het jaarlijkse en lange-termijn-onderhoud van de bomen wordt het best georganiseerd in een weloverwogen plan dat een looptijd van een eeuw heeft. Dan kan tijdig begonnen worden met de aanplant van vervangende laanbomen, zoals

inderdaad al gebeurt op de oprijlaan van Vrede Oord. Voor het landgoed De Moeren is er al een lanenplan, iets dergelijks moet er voor het hele bomenbestand bij Vrede Oord komen.

Het grondbezit is sterk versnipperd
In de 19e eeuw was er een heel klein aantal landeigenaren waarvan de meesten een hele grote oppervlakte bezaten. Dat brengt eenheid in het beheer en als die eigenaren het landgoed ook nog echt als een creatie van hún familie beschouwen, dan blijft het landschap wel in orde. Tegenwoordig is er, naast het landgoed De Moeren een groot aantal kleine landeigenaren. Zoiets als een lange-termijn onderhoudsplan voor de bomen is dan haast onmogelijk, tenzij er een soort vereniging van eigenaren zou bestaan.

De agrarische economie is zeer dynamisch
De 19e eeuwse landbouw bestaat niet meer en iedereen ziet dat als een grote vooruitgang, als is het er een met zijn eigen problemen. De oude landbouw kende een "mestprobleem" in die zin dat er te weinig (betaalbare) mest was. De nieuwe landbouw heeft ook een mestprobleem, maar dan in de zin dat er teveel mest is. In hoeverre dat ook speelt bij Vrede Oord is me niet duidelijk.
Wie hier terug wil naar de oude landbouw met rogge en boekweit, kiest voor een museale oplossing met een dozijn betaalde museumboeren. Daar zal geen geld voor zijn en het is ook niet nodig, want blijkbaar kan er heel goed modern geboerd worden in het ruimtelijk kader van het 17e eeuwse landgoed-landschap.

Eisen vanuit natuurbeheer
Een nieuwe speler is het natuurbeleid en heel concreet hier de aanleg van de Ecologische Hoofdstructuur. Daarvoor wil men kennelijk ook een strook van het landgoedgebied van Vrede Oord gebruiken. Daarbij moet bedacht worden dat dit gebied bij uitstek cultuurlijk van karakter is en in dat cultuurlijke, het goed bewaard gebleven zijn van een 17e eeuws ontginningslandgoed, nu juist zijn grote waarde besloten zit. Aan de overzijde van de Bredase Turfvaart vindt men schier oneindig veel natuurlijk terrein, dat strookje van Vrede Oord heeft men echt niet nodig om ecologische verbindingszones te realiseren.

Toenemende bebouwing
De in de laatste halve eeuw sterk toegenomen bebouwing met boerderijen hangt uiteraard samen met de versnippering van het grondbezit. Toch moet opgepast worden dat het gebied niet volslibt met woningen en boerderijen. Het is hier fantastisch wonen en werken, maar verdichting van de bebouwing kan daar rap een eind aan maken.

Enkele mogelijke positieve ontwikkelingen voor de toekomst

In het provinciale cultuurhistorische beleid wordt aan dit gebied, samen met het ermee vervlochten landgoed De Moeren, vooral waarde toegekend als plaats waar de turfgeschiedenis en zijn vervolg in de vorm van landgoedstichting duidelijk zichtbaar is. Duidelijk zichtbaar voor de kenners althans, want het is de vraag wat de meeste bewoners en de recreatieve bezoekers er van weten of te weten kunnen komen. De informatie is beschikbaar, die staat hiervoor opgeschreven en er is nog meer. Het is zaak die ter plaatse kenbaar te maken. Daarvoor zijn tal van mogelijkheden, van *low tech* "bordjes aan een paal" of folders tot *high tech* toepassingen via GSM en mobieltjes. De te behandelen materie zou verbreed kunnen worden met de problematiek van de heideontginning, de ijzerpletterij, geomorfologie, flora, fauna. Helemaal fraai zou het zijn wanneer er tussen verschillende locaties in het voormalige veengebied een taakverdeling kon komen. Dan kan bijvoorbeeld de IJzerpletterij behandeld worden op het landgoed de Vloeiweide, samen met andere aspecten die daar in de buurt goed herkenbaar zijn. Er ontstaat dan een netwerk van cultuurhistorische centra doorheen heel het voormalige veengebied, inclusief Essen en Kalmthout.

Het gebied kan als wandelgebied misschien nog wat verbeterd worden. Wandelaars maken graag "rondjes" en langs de lanen waaraan het gebied zo rijk is, moet het mogelijk zijn een hele variëteit aan "rondjes" aan te bieden. Misschien moet er hier of daar een doorsteek geopend worden, dat moet ter plaatse bekeken worden. Bovendien is het gebied heel geschikt voor doorgaande wandelaars omdat men op meerdere plaatsen de Bredase Turfvaart kan oversteken. Dan komt men terecht in de Buise Heide en beleeft men het contrast tussen cultuurlijk en natuurlijk landschap ten volle.

Voorafgaand aan opknapwerk zal er nog wat specialistisch onderzoek ter plaatse gedaan moeten worden. Hiervoor werden al de volgende onderzoekspunten genoemd:

- Welke oude tuinstructuren zitten verborgen in het Engels Bos en de Lentehof?
- Is de schuur bij het herenhuis De Moeren inderdaad een van de schuren van het Oud Huis en hoeveel van die schuur dateert nog uit 1665?
- Hoe compleet is het wandelpaden-netwerk en waar kan dat eenvoudig verbeterd worden?
- Het hakhout. Is daar nu echt geen moderne toepassing voor te vinden?
- Het rondeel in het bos. Zijn daar nog (bodem)sporen van het oude rondeel?

Het landgoedgebied moet een verkeersluw gebied blijven. De huidige situatie waarin het recreatieparkeren aan de uitspanningen aan de doorgaande Rucphense Weg plaatsvindt terwijl het gebied toch goed toegankelijk is voor wie er woont en werkt, past daar goed bij. Wanneer in het landgoedgebied een sterke economische trekker geplaatst zou worden, zou er juist veel verkeer het gebied ingetrokken worden. Dan moeten er na een tijdje wegen verbreed worden en dan gaan de bomen eraan. Dat is dus strijdig met het streven de turfgeschiedenis en zijn vervolg in de vorm van landgoedstichting duidelijk zichtbaar te laten zijn.

Apparaat

Literatuur

Brekelmans, F.A.. De herberg "In den Anker" in "De Moeren" te Zundert. *Jaarboek De Oranjeboom* 7 (1954) 74 - 80.

Bulks, C.J.M.. *Veldnamen in de gemeente Zundert.* Zundert (Heemkundekring " De Drie Heerlijkheden"), 2004. (4 delen en map met kaarten, 884 p., lit.lst., afb., ISBN = 90-9018477-5)

Buis, J.. *Historia Forestis.* Utrecht, 1985.

Dillo, M., G.A.M. van Synghel, m.m.v. E.T. van der Vlist. *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II, de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom.* Den Haag, 2000. (2 delen, ISBN 90-5216-115-1)

Ham, W.A. van. Breda contra Bergen op Zoom. Vijf eeuwen strijd om de grenzen. *Jaarboek De Oranjeboom* 27 (1974) 151 - 185; 28 (1975) 95 - 134; *De Spyker* 33 (1976) 127 - 141. (deel uit Oranjeboom artikel).

Havermans, R.. De Beunie, bodemkundige "avant la lettre". *Calmpthoutania* 11 (1958-9) 6 - 17; 29 - 38.

Hoeven, H.van der. *Bijdragen tot de kennis der geschiedenis van Zundert en Wernhout.* Zundert, 1920.

Juten, G.C.A.. Het klooster Vredenberg onder Boeimeer. *Taxandria Noord-Brabant* 16 (1909) 108ev.

Kappelhof, A.C.M.. Zakendoen over grenzen heen. De Bredase kooplieden Johan (1636 - 1725) en Cornelis de Wyse (1640 - 1704). *Jaarboek De Oranjeboom* 55 (2002) 142 - 180.

Kappelhof, A.C.M.. Bedrijvig en vroom: De nazaten van de Bredase koopman Cornelis de Wyse. *Jaarboek De Oranjeboom* 60 (2007) 48 – 81.

Kappelhof, A.C.M.. Brouwen en zieden in 'trouble tyden'. De voorouders van de Bredase kooplieden Johan en Cornelis de Wyse (1586 - 1659). *Jaarboek De Oranjeboom* 62 (2009) 85 - 110.

Leenders, K.A.H.W.. Zeven eeuwen molens in Princenhage. Deel I: vanaf de 14e eeuw tot en met de 18e eeuw. *Hage* (1976) nr. 16, 5 - 42.

Leenders, K.A.H.W.. Gageldonk. *Hage* (1977) nr. 21, 3 - 84.

Leenders, K.A.H.W.. *Verdwenen Venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad. 1250 1750.* Brussel/Wageningen, 1989.

Leenders, K.A.H.W., C. Verbruggen, M.v.Strijdonck. De betekenis van Zundertse veenresten voor de kennis van de holocene Westkempische en Westeuropese venen en historisch en paleo - ecologisch onderzoek. *Geografisch Tijdschrift* 23 (1990) 340 - 352.

Otten, G.. Een korte geschiedenis van het verdwenen buitengoed Vredenburg op Boeimeer. *Engelbrecht van Nassau* 10 (1991) 85 - 90; 134 - 142; 177.

Slootmans, K.. Rucphen en zijn recht. *Ghulden Roos* 16 (1956) 33 - 58.

Smissen, J. van der. Het klooster Vredenberg te Boeimeer. *Engelbrecht van Nassau* 2 (1983) nr. 4, 12 - 15.

Verschuren, G.. *Waar vogelen vlogen en bloemen bloeiden. Een cultuur- en landschapshistorisch onderzoek van de landgoederen de Moeren, Oude Buisse Heide, Wallstein en de Lange Maten.* Kaatsheuvel, 1987. (2 delen, in kaft Natuurmonumenten).

Verschuren, G.. Oude raaien in Zundert. *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 6 (1988) 88 – 91.

Kaarten

Kaart van de Brouwersmoeren te Zundert, 1617.

Titel:
Datum: april 1617.
Maker: Jacob Robbrechts Lips, landmeter, geadm. in Holland (1614)
Orig : NAG, 4.VTH 1639
Kopie: C:\DOC\Kaarten\VTH1639.jpg
Afgedrukt:
Opmerking: 51 x 38 cm, handschriftkaart. Toelichtende tekst op kaart: In april anno 1617 gemeten bij mij Jacob Lips geswooren lantmeter ondergeteeckent ten versoeck mr Cornelis Montens raet van sijns fur gen mijne heere de prince van Oraengien bij vijer en vijftich cavelen moersijder groot een buijnder vuijtgesondert de cavelen hier beneffens in de Caert gequoteert (11, 27 en) nr 54 sijn euk groot gelijck inde selve aeneteeckent staet, alles ghemeten mette roede van twaelf voeten waer van de negenhondert maecken een Bredaetsche buijnder.
Er zijn 51 kavels van 1 bunder, voorts drie driehoekjes van 1 bu 345 r; 1 bu 55 r en 1 bu 139 r. Het totaal is dus 54,6 bunder.

Kaart van de Tachtig Bunder te Zundert, 1650.

Titel: Copije uijt de caerte van den wilden moer gecopieert met alle sijne cavelen ende hoolen bij mij ondergesch. Geswooren lantmeter ten versoeke van Sr. Johan Wils den 11 januarij 1650, Verhoff.
Datum: 1650
Maker: Chr. Verhoff
Orig : Regionaal Archief West-Brabant te Oudenbosch, Collectie Van der Hoeven, kaart uit het jaar 1650.
Kopie: C:\atlas\oudekrt\zundert\80Bunder1650.jpg
Afgedrukt: Verschuren, G.. *Waar vogelen vlogen en bloemen bloeiden. Een cultuur- en landschapshistorisch onderzoek van de landgoederen de Moeren, Oude Buisse Heide, Wallstein en de Lange Maten.* Kaatsheuvel, 1987, 22.
Opmerking: 405 x 510 mm, schaal van 80 Bredase roeden, noordpijl, handschriftkaart, papier. Betreft de turfconcessie van de Tachtig Bunder ten noordwesten van De Moeren in Zundert. Met de vaart naar Breda en aftakkingen, de verdeling van de moer in 36 kavels met speciale aanduiding van de kavels van Jan Wils. Op de hoeken van de kavels zijn nadrukkelijk palen aangegeven. Omringend zijn de "Brouwers Moer uijtgedolven bij die van Breda", "uijtgedolven moeren bij die in Roosendaal" en "sijne hoogheits vollen ofte raeuwen moer" aangegeven. Aan de weg naar Den Anker staan vier boompjes getekend.

Kaart van de Rauwe Moer tussen Nieuwmoer en Achtmaal, 1652.

Titel: Kaerte ende metinge van sijne Hoogheits Raeuwen Moer ofte Moergront
Datum: 11 november 1652
Maker: Cristoffel Verhoff
Orig : NAG, 4.VTH 1681
Kopie: C:\project\maatjes1.157\drw\kaart1652.tif
Afgedrukt:
Opmerking: In cartouche: Kaerte ende metinge van sijne Hoogheits Raeuwen Moer ofte moergront gelegen oost ende west tusschen den Nieuwen Moer ende den Achtmaelsen Aart, suijden ende noorden tusschen de vuijtgedolven moeren van die in Roosendael vuijtgegeven anno 1543 ende 1545 bij den prince Rene ende prins Willem gecaerteert, gemeten ende in thien perceelen verdeijlt ende afgepaelt bij mij ondergetekende geswooren lantmeter door last van de heeren van den raet ende rekeningen van sijne hoogheijt. De negen eerste cavelen geteijkent n° 1, 2, 3, 4, 5, 6,

7, 8, 9 sijn ieder groot thien bijnderen, ende de thienste is groot twelf buijnderen 340 roeden behalven den loop daerlangs doorlopende is ongemeten. Comt te samen hondert ende twee buijnder 340 roeden Bredaghse lantmaet van 400 quadraet roeden int buijnder ende twintich voeten in de roede ende is omtegen met de rosachtige coleur. Actum den 11 November 1652.

Kaart van Turfvaarten bij Roosendaal, ca 1680.

Titel: -
Datum: Na 1660 (vaart naar Wijmerse Moeren) en voor 1710 (Vertakkingsvaart); mogelijk ook voor 1700 (nieuwe kromme vaart in Maatjes).
Maker: ?
Orig : ARA Brussel, kaarten in handschrift, Cartes et Plans 687.
Kopie: C:\atlas\thema\rdl-vrt.jpg
Afgedrukt:
Opmerking: De vaart van Roosendaal tot in de Rooijale Moer (Maatjes); de Bredase Vaart tot in de Wijmerse Moeren; de vaart van Roosendaal door Rucphen tot in de Zundertse Moeren, de vaart langs Nispen.

Kaart van gronden bij De Moeren in Zundert, ca 1700.

Titel:
Datum: ca 1700, voor 1707.
Maker:
Orig.: NAG, 4.VTH 1683
Kopie:
Afgedrukt:
Opmerking: 47 x 39 cm. Zie ook 4.VTHR 4086 en 4088. Kaart vervaardigd voor Paulus Snellen (1628 – 1706). Schetskaart met lijntekening en sterke vereenvoudiging. Zo is de Bredase Turfvaart recht getekend, terwijl die hier een flauwe bocht heeft. De schaal is ruw en ongeveer 1:11.000. Doel van de kaart: "om de distantie van Klijn Zundert aen te toonen van de inneming zoals nu door regenten van Zundert is geaccordeert en ook het verschil aangeweesen van de eerste intentie". Op de kaart zijn gronden aangegeven die P. Snellen wil innemen, welke hij aanvankelijk wilde innemen en welke hij van de heer van Elderen reeds kocht. Vermeld wordt het "gewat of ganger" nabij de huidige Gangerhoeve. Kennelijk is "ganger een synoniem voor voorde. Ter plaatse van de Pannenhoef staat "Teuwen hoefke". De rand van de kultuurgronden van Klein Zundert wordt gemarkeerd met "de hegge van Kl.Z.". De "kerk van Kl. Zundert' heeft een toren en lijkt eerder de schuurkerk of zelfs die van Gr. Zundert te zijn.

Kaart van de 79 bu 229 r uitgedolven moer bij Zundert, ca 1700.

Titel:
Datum: ca 1700?
Maker:
Orig.: NAG, 4.VTHR 4088
Kopie:
Afgedrukt:
Opmerking: 26 x 71 cm. Nette kaart, goede schaal, ca 1:4720. Het weergegeven perceel meet 79 bu 229 roeden (ca 102 ha). Dit blok werd uitgegeven op 24 nov 1545. Behalve een stukje van de Bredase turfvaart nog min of meer parallel daaraan ten NW een vaart die een blok "80 bu uitgedolven 1645, Snellen" bedient. Ook de zuidoostgrens lijkt een vaart terwijl de NO-lange zijde water is: Vossenbergse riool. Aan de ZW-zijde nog hei en stukjes uitgedolven Brouwersmoeren.

Kaart van door P. en H. Snellen ingenomen gronden te Zundert, 1735.

Titel:
Datum: 1735
Maker: A. van Galen.
Orig.: NAG, 4.VTHR 4086
Kopie:
Afgedrukt:

Opmerking: 42 x 53 cm. Nette kaart, goede schaal. Turfvaart naar Breda, ten zuidoosten ervan de "oude Leurse vaart" die uitmondt in de Bredase turfvaart waar vroeger de oversteek naar Leur geweest moet zijn. Deze oude vaart wordt zeer ver zuidwestwaarts doorgetekend. Beide vaarten omsluiten een gebied met de benaming "Hannemeusberg" en "Teeuw Kepe", dit laatste bij een huisje. De weg Zundert – Roosendaal is herkenbaar, het Kievitsmeer erg uitgestrekt. Totaal 289 bu 86 r of 375 hectare.

Kaart van bezittingen H. Snellen in het Oud Huis te Zundert, 1736.

Titel: Den ondergeschreven heeft gemeten ten versoeken van de heer Hendrik Snellen, Mede Dodor (dader?), sijn hoeve gelegen in de Beneden Moeren onder Groot Sundert genaamt Out Huijsen, liggen in forme als aan dese caarte figuratief te sien is, het lant gemeten sajens velt, gragten en kanten besonder alles gelijk hier onder bij ieder perceel staat uijtgerekent en met letters of nommers aangewesen als volgt.
Datum: oktober 1736
Maker: Hendrik Snellen (onder de passer en schaalstok staat:) "aldus gemeten in de maant october 1736 Hendrik Snellen".
Orig.: Regionaal Archief West-Brabant te Oudenbosch, Collectie Van der Hoeven, kaart uit het jaar 1736.
Kopie: C:\atlas\oudekrt\zundert\OudHuis1736.jpg
Afgedrukt: Verschuren, G.. *Waar vogelen vlogen en bloemen bloeiden. Een cultuur- en landschapshistorisch onderzoek van de landgoederen de Moeren, Oude Buisse Heide, Wallstein en de Lange Maten.* Kaatsheuvel, 1987. 43 (erg slechte afdruk).
Opmerking: 845 x 640 mm, schaal van 30 Bredase roeden, noordpijl, handschriftkaart, perkament.
Dreven, landerijen, bossen en tabel van percelen in het gebied direct ten zuidwesten van de Rucphense Weg. Turfvaart naar Breda en 2 in het land ingesloten vaartresten.

Kaart van bezittingen familie Snellen in De Moeren te Zundert, 1746.

Titel: Afbeelding der landen, hoeven en boschen behoorende aan het geslacht van Snellen; dog alles sonder maat alhier gesteld tot aanwijsing der gelegenheid der selver. NB: al wat root en groen gemaakt is, behoord bij lot-deeling de 3 kinderen van Mr. Willem Snellen 1746. (Daaronder staat moeilijk leesbaar: copye van doude perqamen .... Kaart ...)
Datum: 1746
Maker: -
Orig.: Regionaal Archief West-Brabant te Oudenbosch, Collectie Van der Hoeven, kaart uit het jaar 1746.
Kopie: C:\atlas\oudekrt\zundert\DeMoeren1746.jpg
Afgedrukt: -
Opmerking: 470 x 660 mm, geen schaal, geen noordpijl, handschriftkaart, papier.
Noordelijk gedeelte van landgoed De Moeren, ter weerszijden van de Bredase Turfvaart, met de hoeven en grondgebruik ingetekend. De kleuren sterk verbleekt, papier met bruine vlekken op de vouwen. Apart aangegeven: de gemene kamer in Den Anker en het Oud Huisje daarachter. Hoeve Vredeoord aangeduid met "de Hr. De Vroom".

Kaart van 52 bunder moer in de Maatjes. 1778.

Titel: Kaarte van 52 bunderen overdolven moeren uijtgegeven bij prinse Rene anno 1543. Gecopieerd in de maand juli van den jare 1778.
Datum: juli 1778
Maker: -
Orig : Regionaal Archief West-Brabant te Oudenbosch, Collectie Van der Hoeven, kaart uit het jaar 1778
Kopie: C:\Atlas\OudeKrt\Zundert\Maatjes1778.jpg
Afgedrukt:
Opmerking: 395 x 920 mm, schaal van 100 Bredase roeden, noordpijl, handschriftkaart, papier.
Onbekend welke oudere kaart gekopieerd werd. De kaart geeft de zuidelijkste drie stroken in de Maatjes weer, tegen de grens met Nieuwmoer en Wuustwezel. In

ieder perceel een letter en nummer, of een groot nummer, en de namen van eerdere eigenaar en van de eigenaar in 1778.

Kaart van de Bredase Turfvaart van de Achtmaalse Brug tot de IJzermolen, schets, 1818

Titel: Kaart van de situatie der Turfvaart en Bijloop bezuiden de stad Breda, tusschen de IJzermolen ... en de Buissel Heide; Lengteprofiel van de Turfvaart bezuiden de Stad Breda, tusschen de Yzermolen en de agtmaalse brug in de Buisse Heide.
Datum: 1 mei 1818.
Maker: A. de Geus
Orig : BHIC, Prov. Waterstaat, Toegang 17, nr. 11334 (nummer klopt niet?)
Kopie: C:\project\turfvrt.111\drw\turfvaart BuiseHoef-IJzermolen 1818*.jpg
Afgedrukt:
Opmerking: Zowel een kaart van de vaart met aangrenzende gronden, als een lengte (hoogte) profiel op een blad. Een netexemplaar van deze kaart op GA Breda. Hoort bij aanvraag octrooi tot gebruik van de turfvaart voor de ijzermolen. Zie Hoeven, H.van der. *Bijdragen tot de kennis der geschiedenis van Zundert en Wernhout.* Zundert, 1920, 321.

Kaart van de Bredase Turfvaart van de Achtmaalse Brug tot de IJzermolen, netkaart, 1818.

Titel: Kaart van de situatie der Turfvaart en Bijloop bezuiden de stad Breda, tusschen de IJzermolen ... en de Buissel Heide; Lengteprofiel van de Turfvaart bezuiden de Stad Breda, tusschen de Yzermolen en de agtmaalse brug in de Buisse Heide.
Datum: 1 mei 1818.
Maker: A. de Geus
Orig : GA Breda, Plattegronden, 19840535.
Kopie: C:\onderz\moeren\turfvaart1818.jpg
Afgedrukt:
Opmerking: Zowel een kaart van de vaart met aangrenzende gronden, als een lengte (hoogte) profiel op een blad. Blijkbaar is dit de netkaart op basis van de schetskaart. Hoort bij aanvraag octrooi tot gebruik van de turfvaart voor de ijzermolen. Zie Hoeven, H.van der. *Bijdragen tot de kennis der geschiedenis van Zundert en Wernhout.* Zundert, 1920, 321.